

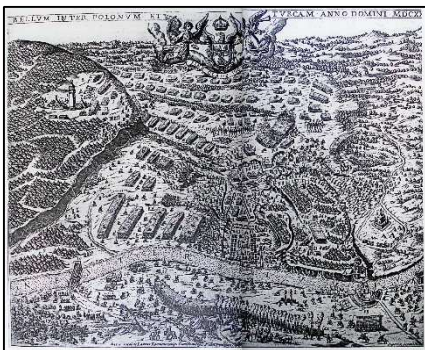
Інститут історії України
Національної академії наук України

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

III Міжнародна наукова конференція

ВІЙНА І СОЦІУМ

у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи

ПРОГРАМА
ТА ТЕЗИ
ДОПОВІДЕЙ

м. Кам'янець-Подільський
15 листопада 2024 р.

Київ – Кам'янець-Подільський
2024

*Друкується за ухвалою вченої ради Інституту історії України
Національної академії наук України
(протокол № 10 від 26 грудня 2024 р.)*

Відповідальний редактор
Дмитро ВАЩУК

III Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»:
Програма та тези доповідей (15 листопада 2024 р., м. Кам'янець-Подільський) / [відп. ред. Д. Ващук], Інститут історії України Національної академії наук України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 2024. 74 с.

У виданні розглянуто широке коло питань пов'язаних із соціо-військовими аспектами середньовічної та ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Запропоновані матеріали доповідей містять інформацію про типи озброєння, військові кампанії та їх політичний вплив на держави й соціуми, формування військ, організацію оборони населених пунктів, повсякденне життя в умовах війни, а також діяльність окремих діячів.

УДК 94(4-191.2; 4-11)355.01+316.3 «04/14»–«17»

ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Валерій Смолій – академік НАН України (директор Інституту історії України Національної академії наук України)

Сергій Копилов – д. і. н., проф. (ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Володимир Дубінський – к. і. н., доц. (перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Володимир Газін – д. і. н., доц. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Анатолій Глушковецький – к. і. н., доц. (декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Олександр Комарніцький – д. і. н., проф. (заступник декана історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Валерій Степанков – д. і. н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Анатолій Філінюк – д. і. н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Олександр Юга – к. і. н., доц. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Андрій Блануца – к. і. н., с. н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Світлана Блашук – к. і. н., с. н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Дмитро Ващук – к. і. н., с. н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Борис Черкас – д. і. н., пров. н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

ПРОГРАМА

15 листопада 2024 р.

10⁰⁰–10³⁰ Вітальне слово до учасників конференції:

Валерій Смолій, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор

Сергій Копилов, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор

10³⁰–12⁰⁰ Засідання 1

Модератор: Олександр Юга

10³⁰–10⁴⁵ Андрій Федорук, Оксана Драгомирецька
(Чернівці, Україна)

Чи міг брати участь Іван Руський у битві при Посаді 1330 р.?

10⁴⁵–11⁰⁰ Оксана Вальонене (Вільнюс, Литва)

Топографія і просторовий розвиток замків Вільнюса в XIII–XVIII ст.

11⁰⁰–11¹⁵ Андрій Блануца (Київ, Україна)

Дипломатична кореспонденція під час московсько-литовської війни 1487–1494 рр.

11¹⁵–11³⁰ Валентин Константинов, Максим Блідарі
(Кишинів, Молдова)

Князівський суд і військові прерогативи членів князівської ради за правління Стефана Великого (1457–1504)

11³⁰–11⁴⁵ Дмитро Вашук (Київ, Україна)

Дві війни – одна історія (до початку московсько-українських воєн 1500–1503 рр. та 2014–2024 (?) рр.)

11⁴⁵–12⁰⁰ Валентин Константинов, Віорел Дандара
(Кишинів, Молдова)

Великий логофет – політик і полководець середньовічної Молдови

12⁰⁰–12³⁰ Перерва

12³⁰–13⁴⁵ Засідання 2

Модератор: Дмитро Ващук

12³⁰–12⁴⁵ Лариса Жеребцова (Варшава, Польща)

Функції скарбних писарів у Великому князівстві Литовському

12⁴⁵–13⁰⁰ Олександр Юга (Кам'янець-Подільський, Україна)

Вигода/загроза посилення мілітарного потенціалу Війська Запорозького у сприйнятті владних кіл Речі Посполитої (1560-ті – початок 1590 рр.)

13⁰⁰–13¹⁵ Владислав Безпалько (Київ, Україна)

Монетно-лічильне найменування "шаг" у XVI–XVII ст.: шлях між імперіями та війнами до "української лічби"

13¹⁵–13³⁰ Віктор Атаманенко (Острог, Україна)

"Острозькі" героїко-епічні твори кінця XVI ст.

13³⁰–13⁴⁵ Володимир Газін (Кам'янець-Подільський, Україна)

Як бити москалів: інструкція з XVII ст. від Юрія Немирича

13⁴⁵–14⁰⁰ Дискусія

14⁰⁰–15⁰⁰ Обідня перерва

15⁰⁰–16⁴⁵ Засідання 3

Модератор: Володимир Газін

15⁰⁰–15¹⁵ Сергій Калущий (Кам'янець-Подільський, Україна)

Концепція степового фронтиру: методологія мілітарно-історичних досліджень в українській історіографії

15¹⁵–15³⁰ Петро Кулаковський (Острог, Україна)

Лівобережні козацькі полки напередодні та під час Смоленської війни (1632–1634 рр.)

15³⁰–15⁴⁵ В'ячеслав Станіславський (Київ, Україна)

Відомості з Бендер про захоплення Поділля Семеном Палієм та їх контекст

- 15⁴⁵–16⁰⁰ Віталій Степанков (Кам'янець-Подільський, Україна)
Вплив повстання 1630 року на трансформацію козацької старшини у політичну еліту України (1630–1632 рр.)
- 16⁰⁰–16¹⁵ Валерій Степанков (Кам'янець-Подільський, Україна)
Роль воєнних дій 1648 року в процесі зародження української державної ідеї
- 16¹⁵–16³⁰ Андрій Гурбик (Київ, Україна)
Війна і соціум в трактаті Юрія Немирича про московську війну «Discursus de bello Moscovitico anno 1632»
- 16³⁰–16⁴⁵ Дискусія
- 16⁴⁵–17⁰⁰ Підведення підсумків конференції

«ОСТРОЗЬКІ» ГЕРОЇКО-ЕПІЧНІ ТВОРИ КІНЦЯ XVI ст.

ВІКТОР АТАМАНЕНКО
(Острого)

Український героїчний епос, як вважається, відроджується (у відомих на сьогодні пам'ятках) на рубежі XV–XVI ст. Він представлений пам'ятками народної творчості та літературними творами. Типологія подібних творів для вказаного періоду в українській історичній та філологічній науках достатньо не розроблені. Загалом для теренів ВКЛ та РП вони представлені літописними повістями, героїко-епічними художніми творами, віршованими хроніками, думами тощо. Частину з них відносять до пам'яток історіографічного характеру, але й тут важко провести межу між історичними та художніми сторонами кожної з таким пам'яток.

Суто літописний характер має створений наприкінці XV ст. Волинський короткий літопис, частина якого (приєднана дещо пізніше) відома під назвою "Похвала князю Острозькому". В цьому сенсі вона належить до жанру історичних повістей. Як і похвала князю Вітовту, вона започаткувала поступове утвердження цього жанру історіописання в українській традиції, одним зі складників якого можна вважати й героїко-епічні твори. Останні на Волині набувають популярності з кінця XVI ст. На теренах України вони не набули такого значного поширення на відміну від білоруських та литовських земель. Для останніх такими стала низка творів, які дістали назву "радивилівський епос".

"Радивилівський епос" стосувався місця цього магнатського роду у військових діях на останньому етапі Лівонської війни. Ключовим героєм епосу були Радивили, в першу чергу – Криштоф Радивил, який за похід вглиб російської території отримав прізвисько "Перун". До Волині це не мало відношення, окрім того, що ця гілка роду мала незначні маєтності тут, а також те, К. Радивил був споріднений з кн. В.-К. Острозьким. Окрім того автором найґрунтовнішого твору про "похід під Москву" був Андрій Римша, відомий також з історії Острозької академії.

А. Римша міг опертися і на власний літературний досвід, але також і на польсько- (М. Стрийковський, Я. Кохановський) та латиномовну (Я. Радван, В. Гіацинт, Ф. Градовський, Я. Кохановський) традиції створення значних творів. На цей час волинська поетична школа тільки формувалася переважно навколо Острозької академії і не могла похвалитися такими значними творами, як поеми навіть "радивилівського" кола. Але, очевидно, це був взірець. З подібними взірцями кн. В.-К. Острозький міг зустрічатися як на цьому, так і на польських прикладах. На 80-ті рр. XVI ст. і в Острозі створюються поетичні твори.

Перу А. Римші належала передмова до його ж перекладу на польську мову "Хорографії" А. Поляка (1595 р.), куди він (і друкар Я. Карцан) на звороті титульного аркуша вмістив епіграму на герб кн. Острозьких. У самій же передмові А. Римша згадує "піднебесну славу князів Острозьких", про яку можна ґрунтовніше дізнатися з неназваної ним хроніки. Існує припущення, що йшлося про твір авторства самого А. Римші.

На 80-ті рр. XVI ст. припадає створення польськомовної панегіричної поеми-плачу на смерть кн. М. Вишневецького "Epicedion" (1585 р.). Автором її вважається слуга князя Ж. Білицький. Писав свій твір він за вже існуючими в польській літературі взірцями. Але підходив він до них достатньо критично, спираючись і на свою освіченість. Питання про те, чи автор досягнув її на основі самостійних занять, чи десь (Острозька академія – ?) навчався, залишається відкритим.

На 90-ті рр. XVI ст. друкуються два героїко-епічні твори, які стосувалися кн. Острозьких (окрім гіпотетичної хроніки А. Римші). Це поеми В. Гербурта (ймовірно) чи А. Римші (можливо) «*Rosprawa przygody starego żołnierza*» та С. Пекаліда (Ш. Пенкаля) "Про війну Острозьку під П'яткою". Опубліковані вони були у 1595 та 1600 рр. відповідно.

Поема С. Пекаліда вже має достатньо значну дослідницьку традицію. За обсягом вона перевершує всі поетичні твори "радивилівського епосу", поступаючись тільки "Декетеросу" А. Римші. При цьому, вона традиційно має жанрово та тематично складну структуру. Це і панегірики (первісно кн. К. І. Острозькому, наприкінці – кн. В.-К. Острозькому, протягом тексту – всім на той час живим

представникам роду), і генеалогічна складова, і геральдичний сюжет (опис герба синів старого князя), і описання Острога, і характеристики козацтва, і промови та, безумовно, значні батальні сцени. Окремі з них можна побачити й у "Epicedioni" при наголосі на боротьбу зі степовою загрозою. При цьому можна говорити про особливу увагу С. Пекаліда – чи через роль у перемозі над козаками, чи через близькість його до оточення – до кн. Я. Острозького.

Поема С. Пекаліда чи не вперше в художній літературі містить опис та характеристику українського козацтва. Як вороги впорядкованого (світлого, морального, творчого) світу, символами якого для автора були кн. Острозькі, вони містили переважно негативні риси. Але в той же час не були позбавлені й цілого ряду чеснот. Доблесть прикордонного "рицарства" кн. М. Вишневецького, серед якого знаходилися й козаки, відзначав і автор "Epicedion'u". Але лише в такому випадку для С. Пекаліда вони можуть бути віднесені до правильного світу. Протистояння ж ми можемо розглядати як незгоду в суспільстві, порушення його цілісності та єдності. Воно проявлялося для автора й у ставленні повстанців до місцевого населення. Козацтво для автора відноситься до світу "скіфського", а кн. Острозькі – до сарматського.

Всі "острозькі" героїко-епічні твори так чи інакше представлені в дослідженнях та археографічних публікаціях. Винятком залишається тільки поема "Rosprawa przygody starego żołnierza" ("Трактат...", "Розгляд...", "Пояснення..."). Авторство її залишається невідстановленим. Згадки біографічного характеру теж не дають такої можливості. Так, автор стверджує, що молодість провів при кн. К. І. Острозькому, але відзначає татарські напади на Поділля, Підгір'я, Русь – по лупи "на нашу милу Польщу". Правда, при описанні початку московсько-литовської війни (очевидно 1512 р.) автор пише, що після взяття "Plieszow'a" російські війська посунули на Польщу. До того ж, при відбитті татарського нападу він розділяє коронні загони від литовських, які й очолював гетьман ВКЛ. Належність твору перу В. Гербурта з точки зору цієї, військової, біографії скоріш за все не відповідає дійсності; крім того він помер практично одночасно з народженням кн. О. Острозького. В поемі описується битва під Вишнецем (Лопушним) 1512 р., в якійсь міг приймати участь

хтось із Гербуртів. Ще однією описаною в поемі війною було придушення повстання кн. М. Глинського та наступні події, в яких вони брати участь навряд чи могли. Стосовно авторства А. Римші, то згадані події відбулися до його народження, але їх описання могло бути художнім прийомом, як і розмови автора "Rosprawu" з гетьманом.

Твір (як будь-яка поема) має складний характер. Містить передмову до читачів, геральдичну епіграму на герб (з зображенням) кн. О. Острозького, передмова до нього, передмова та власне текст. Цікавою є посвята, оскільки на кін. XVI ст. відомі всього дві дедикації кн. О. Острозькому. Посвята кн. О. Острозькому вперше вміщена у "Ключі царства небесного" Г. Смотрицького, а вдруге – в "Rospraw'i".

Основний текст також має складну структуру, яка виділяється композиційно. Це і визначення жовнірських, а отже і шляхетських, чеснот в тому числі й при характеристиці кн. К. І. Острозького (славний, войовничий, сміливий, шляхетний, сердечний та ін.), і розмови з гетьманом, і військово-історичні сюжети. На увагу заслуговують характеристики шляхетської молоді (як "доробкевичів") та пограбування селян жовнірами.

"Teraz już nie masz u was nic tak fortelnego
Chyba dwory budowne pałace y gmachy
Kastelle taneczne z ozdobnemi dachy
Łupiestwo y mizernydy, chłopow ucisnienie
Maietności y sławy przodkow swych zniszczenie
Daie na wsi folwarki obszary skupuie
Trasz szkuty do Gdańska z żytem wyprawuie
Łecz teraz żołnierz rządny co zuboży chłopcy
A ramie na grzbiet wdzieie a w mieszku ni kopy"

Наслідок – як раніше в Литві – повстання Глинського

Автор достатньо добре знав перебіг описуваних подій. Очевидно, спирався не тільки (може, й не стільки) на власні спогади, але й на знайомство з тогочасною історичною літературою (хроніки, літописи). З діячів початку XVI ст. називає великих князів Олександра та Жигимонта, першу дружину останнього Барбару, з князів –

К. І. Острозького, М. Глинського (Chelinski) та Р. Сангушка. Цей історіографічний складник, як і апеляція до античних героїв, був загалом властивий героїко-епічним творам ренесансної доби.

"Глинський – człowiek śmiały ogromny do tego rycerski
Біля 10 р. по землі німецькій Nisposobną zbroją"

Отже, кінець XVI ст. характеризується творенням чи увагою на/до Волині низки опертих на висвітлення подій та показу ролі окремих осіб значних творів художньої літератури. Їх дослідження викликає низку запитань джерелознавчого та історіографічного характеру. "Острозькими" вони названі тут зі значною умовністю – лише в силу того, що стосувалися возвеличення роду кн. Острозьких чи могли бути створені під впливом Острозької академії. В подальшому героїко-епічні поеми як літературний жанр та джерелознавчий вид поступово витісняються іншими.

МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНЕ НАЙМЕНУВАННЯ "ШАГ" У XVI–XVII ст.: ШЛЯХ МІЖ ІМПЕРІЯМИ ТА ВІЙНАМИ ДО "УКРАЇНСЬКОЇ ЛІЧБИ"

*ВЛАДИСЛАВ БЕЗПАЛЬКО
(Київ)*

"Шаг" як назва монетного номіналу та одиниці лічби грошей у писемних джерелах на українських теренах виявляється з середини XVII ст., та була у широкому вжитку у Подніпров'ї в наступні століття. Спочатку шаг позначав обрахунок та номінал 3-х польських грошів, згодом 2-х російських копійок, а з 1839 року закріпився за монетою $\frac{1}{2}$ копійки.

Проте питання походження української назви "шаг" й досі далеке від остаточних відповідей. Існує декілька версій етимології – від монетного найменування "шеляг", "шилінг"; від слова "сяг", що означало "крок"; від шумерського слова "середина, ділити навпіл, дрібнота".

Нами вперше пропонується версія походження українського монетно-лічильного найменування "Шаг" від слова "шагі" (перськ.

букв. "належний володареві", "шахський", "царський"). "Шагі" (або османське також "падишагі") – назва старовинних срібних монет правителів східних держав.

Походження назви бере початок у карбуванні монет центральноазійським правителем Шахрухом з династії Тимуридів. Від його імені, зрештою, й виводять назву монети. Протягом XV–XVI ст. тип монети поширився в регіоні, і вже у Сефевидському Ірані "шагі" карбувалися у багатьох монетних дворах. Експансія Османської імперії на схід у XVI ст. та вдалі воєнні кампанії принесли успіх у вигляді значних територіальних надбань. Нова адміністрація на завойованих землях користувалася вже усталеною монетною системою та продовжила карбування "шагі" з титулатурою османських правителів. Протягом XVI ст. османські шагі значно втрачають у вмісті срібла. Причиною цього стала фінансова криза внаслідок затяжних війн. У 1570–1580-х роках шагі залучаються до грошового обігу європейської частини імперії. Зокрема, Волоське та Молдавське князівства мали зобов'язання частину щорічного податку сплатити саме такою монетою. Зрештою шагі, для яких був встановлений примусово завищений курс, з 1590 року були заборонені до офіційних платежів у європейській частині імперії. Водночас, з 1590-х років писемні джерела дають інформацію про масове надходження до Османської імперії та її васальних утворень польських монет номіналом 3 гроші, так звані "потройні". Про поширення цих монет в обігу свідчать їх численні знахідки у різних регіонах держави Османів. "Потройний" гріш мав вміст срібла, близький до вмісту шагі останніх емісій. Відтак ми вбачаємо причиною трансляції назви "шагі" на монету номіналом 3 гроші з подальшою адаптацією в українській мові у назву "шаг" саме явище зайняття "потройним" сегменту грошовому обігу європейських провінцій Османської імперії, який раніше обслуговував "шагі".

Активні торгівля та грошовий обіг з Османською імперією, зокрема і через Молдавське князівство, сприяли закріпленню в українській розмовній мові назви "шаг" як лічильної одиниці в 3 польських гроші, так і назви монети такого ж номіналу. У козацькій Україні з середини XVII ст. в актовій та фінансово-обліковій документації виявляємо широке вживання найменування "шаг", коли,

очевидно, з "демократизацією" мови діловодства розмовні назви були залучені до активного лексикону канцелярій. Зважаючи на те, що назва "шаг" гарно ілюструє властивість тогочасної розмовної мови економити мовні засоби, то, вважаємо, саме у цьому слід шукати одну з причин успіху швидкого поширення як основного найменування дрібної лічби грошей в Гетьманщині та Слобожанщині. Поруч з короткою назвою "шаг" у діловодній мові Гетьманщини знаходимо також лаконічне найменування "чех" – народну назву монети номіналом 1½ гроша. Тоді як на землях, підпорядкованих Речі Посполитій, в актовій мові продовжували вживатися відповідні назви "потройний" та "полторах".

Монетно-лічильне найменування "шаг" лягло в основу місцевого обрахунку грошей, який наприкінці XVII ст. отримав назву так званої "української", або "малоросійської" лічби. Вона активно використовувалася у документах фінансового характеру Гетьманщини до першої третини XVIII ст. для позначення грошових сум в рахункових золотих, а не у рублях. Документи обліку прибутків та видатків переконливо свідчать про облік готівки на золоті, шаги та копійки, з десятиковою системою лічби – золотий поділявся на 10 шагів, а шаг відповідно складався з 2 копійок.

Отже, через фактор воєн азійських імперій монетно-лічильне найменування "шаг" стало вживаним у європейській частині османських володінь, згодом у формі "шаг" трансліювалося у вжиток розмовної української мови. Успіх козацьких воєн середини XVII ст. призвів до переходу з розмовної мови у мову офіційного документу багатьох назв, зокрема й найменування "шаг".

ДИПЛОМАТИЧНА КОРЕСПОНДЕНЦІЯ ПІД ЧАС МОСКОВСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ВІЙНИ 1487–1494 рр.

*АНДРІЙ БЛАНУЦА
(Київ)*

Литовсько-московська війна 1487–1494 рр. для Великого князівства Московського стала продовженням політики "збирання

руських земель" після успішного підкорення до 1480-х років Новгородської землі, Великого князівства Тверського, взяття у 1487 р. Казані та перетворення своїм васалом Казанського ханства.

У Литовській метриці збереглися документи щодо цієї та інших литовсько-московських воєн. Увагу привертають документи, що увійшли до 4-ї та 5-ї книг Литовської метрики. Це, власне, дипломатична кореспонденція, яка відображає перебіг війни.

Так, напередодні офіційного оголошення війни (1 січня 1486 р.), великий князь Литовський Казимир Ягеллончик направив посольство до Москви, з яким своїм листом домагався вчинити справедливе покарання московським підданим, які вчиняли збройні і грабіжницькі набіги на прикордонні "українні" землі. Зокрема, такі набіги мали місце у верховських містах: "Тыми разы приехалъ к намъ наместъникъ нашъ мѣценъскіи и любецъкіи князь Дмитрей Путятичъ и поведал намъ, штожъ съ твоее земъли люди твоее нашимъ людемъ вкраиннымъ мецняномъ и любучаномъ многие шкоды починили в татбахъ и въ розбояхъ, и в грабежахъ тыми разы недавно. Тно штобы еси о томъ доведель ся, которіе то будутъ люди твое чинили, абы еси то намъ оправиль, какъ бы намъ того не было жалъ; а што будетъ поимано, то бы еси людемъ нашимъ велелъ поотдават и поплатить; а которіе будутъ люди твои то вчинили, тыхъ бы еси велелъ сказнить, ажъбы и потомъ того не было. А то вымовивши, списъки обидъные податъ мценъскіи и любуцъкіи" (ЛМ 4 (1479–1491). №128. Р. 138–139.).

Дуже актуальним питанням був перехід підданих Москви до Литви і навпаки. Так, Казимир Ягеллончик через свого посла 25 вересня 1486 р. повідомляв московського правителя про спробу переходу до Литви князя Михайла Борисовича Тверського. Щоб не допустити посилення конфронтації, великий князь литовський повідомляв: "Омыслили есмо о томъ, какъ бы онъ ко отъчине своєї пришлолъ добримъ концемъ безъ кровопролитья, а посмотрели есмо в доконъчаньи отъца твоего, какъ есмо с нимъ доконъчали, ино [на] васъ помочи есмо не дали ему, а хлеба и соли есмо ему не боронили – покулъ была его воля, потуль в насъ былъ, а какъ к намъ у нашу землю добровольно приехалъ, такъ есмо его добровольно одпустили" (ЛМ 4 (1479–1491). №136. Р. 145.).

По смерті Казимира Ягеллончика влада у ВКЛ перейшла до його сина Олександра Ягеллончика. 20 лютого 1493 р. великий князь литовський у своїм листі через посла передавав московському правителю претензії з тим, щоб той не приймав до себе на службу князів-перебіжчиків: Семена Федоровича Воротинського, Андрія та Василя Васильовичів Белевських, а також Михайла Романовича Мезецького та Андрія Юрійовича Вяземського. Також закликав звільнити з полону захоплених литовських намісників Любутська та Мценська: "Што есмо перво сего до тебе всказывали нашими послы о слугах наших, о наместника мценъского и любуцкого, о Борыса Семеновича и иных, што еси их поималъ безвинъне и тепере ихъ в себе деръжышъ. И ты бы тых наших слугъ отпустил добровольне со всеми их животы и статьи. А естъли бы было кому дело до слугъ нашихъ, ино мы на слугъ наших правъ никому не отмовляемъ" (LM 5 (1427–1506). №288. Р. 185–186.).

Великий князь Олександр Ягеллончик у ході цієї війни також намагався заручитися підтримкою у своїх кривних родичів, троцького пана, полоцького намісника Яна Юрійовича та польського короля Яна Ольбрахта: "А далеи к вашои м(и)л(о)сти пан нашъ нам(и)л(о)стившыи всказалъ. Што ж в(а)ша м(и)л(о)ст тыми разы к нам через нашего посла всказали на нашо жаданье и прозбу, ваша м(и)л(о)сть в наших речахъ и пригодахъ насъ не хочете отпустить, а хочете в(а)ша м(и)л(о)сть намъ быти радни и помощни. С тое доброе воли ваше м(и)л(о)сти высоко ваше м(и)л(о)сти дякуемъ, яко брату н(а)шому милому. А мы тежъ зася вашои м(и)л(о)сти въ вашои м(и)л(о)сти потребных речахъ ради хотим быти радни и помощни. А далеи поведаемъ вашои м(и)л(о)сти. Тыми разы неприятель нашъ княз московский люди свои многии мощне вослал в нашо панъство и замки нам побрал, люди многии пленомъ в свою землю повелъ, шкоды великии поделал в гарницах панства н(а)шого. Прото ваше м(и)л(о)сти просим и жадаемъ, абы твоя м(и)л(о)сть рачил в тых наших речах и пригодах быт нам раден и помощонъ, якъ братъ нашъ милый. А верымъ твоеи м(и)л(о)сти, иж насъ не отступите, а нам в(а)ша м(и)л(о)сть людми и пенезми поможете без мешканя. А жадаемъ ваше м(и)л(о)сти, каким бы обычаемъ воля ваше м(и)л(о)сти была к намъ помочъ, какою сумою, абы в(а)ша м(и)л(о)сть

рачыли в тыхъ речахъ к намъ всказати" (LM 5 (1427–1506). №292. Р. 187–188).

Отже, литовські правителі намагалися через свої посольства дипломатичними методами уникнути війни, а також її завершення.

ТОПОГРАФІЯ І ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК ЗАМКІВ ВІЛЬНЮСА В XIII–XVIII ст.

*ОКСАНА ВАЛЬОНЕНЕ
(Вільнюс)*

Комплекс Верхнього та Нижнього замків у Вільнюсі – це політичний та культурний центр, резиденція правителів Великого князівства Литовського. Згідно з новими археологічними даними, будівництво Верхнього замку датується приблизно другою-третьою чвертю XIII ст., а перший Нижній замок був зведений на початку правління династії Гедиміновичів (близько 1285–1297 рр.).

До початку XVI ст. замки були багатофункціональним урбаністичним комплексом, в якому о'єдналися функції середньовічної фортеці, резиденції великих литовських князів, сакрального центру та укріпленого поселення – прото-міста. В XIII – на початку XIV ст. просторова структура комплексу була схожа на інші литовські городища з поселеннями. Вона складалася з двох укріплених центрів, один – на вершині Замкової гори, а другий – біля її південно-західного схилу. Навколо були розташовані поселення, забудовані невеликими дерев'яними будинками. Комплекс із трьох сторін оточували русла річок Няріс та Вільня. Перші дороги із Нижнього замку були спрямовані на схід, у бік іншого укріпленого поселення – Кривого замку та на захід, де знаходилася переправа через річку Няріс.

У третьому десятилітті XIV ст. було проведено велику реконструкцію Нижнього замку. Його оточено додатковим кільцем укріплень, у яких збудовано нові ворота та прокладено дороги у південному напрямку, де, ймовірно, вже почався розвиток міста Вільнюса. У другій половині XIV–XV ст. реконструкції продовжено: фортеці пристосовувалися до інновацій військового мистецтва, додатково

зміцнювалися через загрозу, що надходила від Німецького ордена, ремонтувалися після пожеж і військових дій кінця XIV – початку XV століть.

У період з другого десятиліття XVI ст. до 1655 р. комплекс поступово втратив функції середньовічної фортеці і укріпленого міста та був перебудований у королівську резиденцію. З території замків видалено будинки городян, зруйновано частину старих укріплень, знесено та перебудовано палац, сформовано господарську зону, насаджено сади в італійському стилі ренесансу. Перші реконструкції цього періоду були ініційовані королем Польщі та великим князем Литви Сигізмундом I Старим (1506–1548), а найзначніші зміни проведені його сином Сигізмундом II Августом (1544–1572) – це був час найбільшого процвітання замків Вільнюса.

Окупація Вільнюса московським військом у 1655–1661 рр. та облога замків у 1660–1661 рр. завдала багато збитків комплексу. Після цього він втратив статус королівської резиденції, але все ж таки залишився важливим державним адміністративним і релігійним центром. Це призвело до часткової зміни соціотопографії комплексу: на території державних інституцій, арсеналу та капітули кафедрального собору відбувалось активне громадське життя та проводилися ремонти і реконструкції будівель, а у приміщеннях колишньої резиденції стали селитися городяни, які належали до різних верств суспільства. Резиденція була поділена на невеликі житла, у дворах з'явилися споруди різного призначення, характерні для міського середовища.

У 1795 р. Литовська держава була окупована і приєднана до Російської імперії. Замки Вільнюса втратили роль державного центру, а колишню королівську резиденцію було зруйновано у 1799–1801 рр.

ДВІ ВІЙНИ – ОДНА ІСТОРІЯ (ДО ПОЧАТКУ МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВОЄН 1500–1503 рр. та 2014–2024 (?) рр.)

ДМИТРО ВАЩУК
(Київ)

У кінці лютого 2014 р. в Автономній республіці Крим почали з'являтися так звані "зелені чоловічки" – військовослужбовці російської федерації без розпізнавальних знаків. Саме так росія розпочала неоголошену війну Україні. Спершу було окуповано Кримський п-ов, далі російські терористичні підрозділи з'явилися на території Донецької та Луганської областей, що призвело до протистояння із Збройними силами України. Однією із причин таких дій, владімір путін озвучив як необхідність захисту російськомовного населення після подій у Києві в лютому 2014 р.: *"Під удар потрапило все те, що об'єднувало нас (українців та росіян – Д. В.) та зближує до цих пір. Передусім – російська мова. Нагадаю, що нова "майданівська" влада відразу намагалась відмінити закон про державну мовну політику. Потім цей закон про "очищення влади", закон про освіту, практично викреслив російську мову із навчального процесу... В Україні сьогодні зовсім інша ситуація, оскільки мова йде про примусову зміну ідентичності. І найбільш огидним є те, що росіян в Україні змушують не лише зректися від своїх коренів, від поколінь предків, але й повірити у те, що Росія – їх ворог... Вдарили і по нашій духовній єдності. Як у часи Великого князівства Литовського, затіяли нове церковне розмежування".* Бачимо "цікаве" виправдання збройної агресії проти суверенної держави у XXI ст. Однак, російський президент нічого нового не придумав, а взявся за реанімацію московської брехні та маніпуляцій кінця XV – початку XVI ст.

6 лютого 1494 р. відбулись заручини між великим князем литовським Олександром Ягеллончиком та княжною Оленою, дочкою московського князя Івана III. У січні 1495 р., після отримання останнім у листопаді 1494 р. грамоти Олександра із запевненням не змушувати свою дружину приймати католицизм, наречена вирушила до Вільна. Ставши дружиною, Олена, можливо не з власної волі, а за

наполяганням батька, стала регулярно сповіщати йому про політичні події у ВКЛ. Критичним моментом для Івана III стала спроба Олександра Ягеллончика передати управління Києва молодшому брату Сигізмунду. Хоча цей проєкт не був реалізованим, однак вкрай роздратував московського правителя, котрий уже будував плани щодо його захоплення.

Зазначений шлюб, за задумом литовських політиків, мав покласти край міждержавній ворожнечі, яку розв'язало Московське князівство проти ВКЛ ще у 80-х рр. XV ст. та запобігти конфліктам у майбутньому. Однак, не так сталося, як гадалося. 30 травня 1499 р. московський князь вперше отримав відомості щодо можливого примусу Олени до прийняття католицизму. Зокрема, йдеться про повідомлення Федора Шостакова князю Борису Турену-Оболенському у якому він писав: *"Тут, господарю, у нас відбулась замятня велика між Латини і між нашим християнством: у нашого владику смоленського диявол вселився із Санигою, з відмітником їхнім, на православну віру; князь великий (Олександр – Д. В.) змушує государиню нашу, велику княгиню Олену, в латинську прокляту віру... Да і все наше православне християнство хочуть відсхитити. І наша Русь дуже з Литвою не люблять"*. Того ж дня Іван III відправляє посольство з боярином Іваном Мамоновим до княгині Олени з метою довідатись про правдивість отриманих відомостей. Відповіді так і не було.

Упродовж року ситуація "розкручується" і московський правитель уже відкрито звинуватив володаря ВКЛ у порушенні домовленостей 1494 р. Більше того, Іван III почав таємно схиляти окремих сіверських князів переходити до нього на службу, обіцяючи за це відповідну плату. Інформацію про це знаходимо у Хроніки Биховця: *"посилав (Іван III – Д. В.) таємно до князя Семена Івановича Більського, і до князя Семена Івановича Можайського, і до князя Василя Івановича Шемячича, щоб вони з містами та волостями відступили від зятя його, великого князя Олександра, і з усім тим служили йому; а до того ж обіцяв їм багато міст та волостей своїх. І на тому угоду та присягу між собою вчинили, що їм з його допомогою воювати Велике князівство Литовське безперестанно; у які міста та волості вони під Литвою заберуть, то їм усе тримати"*. Московські інтриги та обіцянки свою справу зробили і на початку 1500 р. Іван III

озвучив відповідні причини. Мовляв, *"прислав до нас князь Семен Іванович Більський, б'ючи чолом, і каже, що від тебе (Олександра – Д. В.), нашого брата, прийшла на них велика нужда віри грецького закону: посилав владика смоленського і свого біскупа віленського до князів руських і всієї Русі, які сповідують грецьку віру, і казав їм від себе, щоб вони приступили до римської віри... І коли, брате, від тебе їм така шкода сталася про віру грецького закону, а перед цим від твого батька, і від твоїх предків такої шкоди їм у вірі не було, і ми тепер князя Семена того ділу і прийняли до себе на службу з його отчиною".* Тобто, лише після того, як сіверські князі опинились на службі в Івана III, було озвучено "офіційну" причину.

Цілком зрозуміло, що жодних реальних доказів примусового навернення до католицької віри московський правитель не надав. Ба більше, батько так і не отримав відомостей від своєї дочки, щодо правдивості слів Ф. Шостакова. Не даремно, у грудні 1499 р. Московський посол Івана Мамонов отримав розпорядження наодинці (*"наказ від батька наодинці без литвина"*) вияснити: *"чи наказував тобі, що тебе чоловік твій князь великий Олександр примушує приступити до латинського закону, і ти би нам про це сказала; а ти нам не відповіла нічого. Чи правильно ти, дочка, так робиш?.."* Зважаючи на те, що Олена упродовж чотирьох років постійно інформувала свого батька щодо ситуації у ВКЛ, то про описані події, якби вони мала місце, він би дізнався однозначно.

У квітні 1500 р. Олександр Ягеллончик через своїх послів маршалка Станіслава Кішки та писаря Федора Григоровича відкинув усі звинувачення і запевнив Івана III про відсутність утисків православних: *"він (С. Більський – Д. В.) тобі, брату нашому, не міг правди повідати, оскільки він лихий чоловік, зрадник наш; ми вже три роки його очима нашими не бачили"*. Проте це все вже не мало значення. Іван III придумав та озвучив привід до вторгнення.

У травні 1500 р. московська армія без оголошення війни трьома групами вдерлася на північно-східні землі Великого князівства Литовського. За свідченням літописця, вони *"багато міст, і влад, і сіл полонили, багато людей мечу та вогню придали, а інших полонили"*. За короткий проміжок часу було окуповано такі міста як Брянськ, Гомель, Любеч, Мценськ, Мосальськ, Новгород-Сіверський, Орша,

Рильськ, Серпейськ, Стародуб, Путивль, Дорогобуж. Загалом, згідно досліджень Олени Русиної, під московську владу потрапило 19 сіверських міст. Це спричинило значний еміграційний потім населення, котре тікало від московської окупації. Велике князівство Литовське буде робити спроби повернути окреслені території, однак втрати Сіверщини стала фактом, що узгоджено під час мирних переговорів упродовж березня-квітня 1503 р. Цікавим фактом є те, що посли ВКЛ привезли лист княгині Олени до свого батька, у якому вона запевняла про відсутність будь-яких утисків православної віри.

У лютому 1504 р. переговори, з метою укладення мирного договору, продовжились. Литовська сторона наполягала на поверненні усіх захоплених територій: *"і ті міста, і волості, і землі, і води, отчину нашу, які ж без будь-якої причини забрав, нам повернув, і полонених віддавав, і шкоди, які нам і нашим підданим від твоїх людей пороблені, компенсував"*. На що Іван III відповів: *"Відомо зятю нашо-му Олександру королю і великому князю, що Руська земля вся, з Божої волі, із старини, від наших прабатьків, наша отчина; і нам нині своєї отчини шкода; а їх отчина – Лядська земля і Литовська; і нам з якої причини тих міст і волостей, своєї отчини, які нам Бог дав, віддавати? Але не тільки те наша отчина, які міста і волості нині за нами: а вся Руська земля, Київ, і Смоленськ, і інші міста, які він тримає в Литовській землі, з Божої волі, з старини, від наших пра-батьків наша отчина"*. Достатньо цікавим виявився аргумент після завоювання, адже на момент вторгнення мова йшла про захист православних. Цілком зрозуміло, що українсько-білоруські землі, які були раніше частиною Руси, аж ніяк не могли бути отчиною московського князя. Війни із Московським царством продовжаться і далі, а риторика їх правителів не зміниться. Не міняється вона і сьогодні.

24 лютого 2022 р. російська федерація без попередження розпочала наступальні дії проти України з півночі, сходу та півдня. Мету цих дій, названих владіміром путіним *"спеціальною військовою операцією"*, озвучено таким чином: *"Захист людей, які протягом восьми років піддавались знущанню, геноциду з боку київського режиму..."*. Тобто, релігійний аспект XVI ст. замінено "мовною політикою" XXI ст. У цій промові знайшлося місце і "отчині" теперішнього "московського правителя": *"Подальше розширення інфраструктури Північноат-*

лантичного альянсу, початок воєнного освоєння території України для нас неприйнятні. Справа, звісно, не в самій організації НАТО – це лише інструмент зовнішньої політики США. Проблема в тому, що на прилеглих до нас територіях – зауважу, на наших же історичних територіях – створюється ворожа нам "анти-Росія", яка поставлена під повний зовнішній контроль". Більше того, днями раніше, 21 лютого 2024 р., в. путін озвучив ще більш цікаву думку щодо "історичних отчин": "До розпаду нашої єдиної країни призвели історичні, стратегічні помилки лідерів більшовиків, керівництва КПРС, допущені у різні часи державного будівництва, економічний та національний політиці. Розпад історичної Росії під назвою СРСР на їх совісті". До чого призводять подібні заяви – для історичної спільноти загадки не має. Згідно заяви російського президента, у планах "сво" "не входить окупація українських територій"....(?!).

ЯК БИТИ МОСКАЛІВ: ІНСТРУКЦІЯ З XVII ст. ВІД ЮРІЯ НЕМИРИЧА

ВОЛОДИМИР ГАЗІН
(Кам'янець-Подільський)

Сьогодні, в умовах московсько-української війни, яка, на думку багатьох аналітиків, є найбільшим військовим конфліктом в Європі з часів Другої світової війни, коли українці ведуть відчайдушну боротьбу за майбутнє своєї держави, нації, фізичне існування свого народу, ми звертаємося до історичного досвіду боротьби з віковичним ворогом – Московією. Історія нам дає докази, що в цій боротьбі наші предки уміли протистояти ворогу, завдавали йому нищівних поразок та змушували відступити. При цьому ми переконуємося, що сьогоденний несамолюбивий та підступний ворог – це той самий, який був і 300–400 років тому, що цілі його не змінилися, методи, якими він намагається знищити Україну та українців, залишаються тими ж. Відтак, попри наявні новітні технології ведення війни, масштаби, зброю, нам безумовно цікавий та корисний досвід українсько-московського протистояння, якої б давнини він не був.

У цьому сенсі звертаємо увагу на відомий трактат Юрія Немирича "Роздуми про війну з московитами" (*Discursus de bello Moscovitico*), який було написано в період Смоленської війни 1632–1634 рр. Український переклад праці з'явився відносно недавно, який здійснили Володимир Литвинов та Ярослав Стратій. Спочатку його було поміщено у виданні "Тисяча років української суспільно-політичної думки" (2001 р.), а у 2014 р. з початком московсько-української війни – видано окремим виданням.

Юрій Немирич є доволі відомою особою української історії ранньомодерного періоду, водночас його постать і діяльність зазнали полярних оцінок. Безумовно, свою роль відіграло тривале панування московського нарративу, який проголошував ворогами, авантюристами, зрадниками всіх, хто якимось чином протистояв московському поступу.

Власне Немирич був одним з найосвіченіших представників української еліти свого часу, отримав значний досвід військового та політичного протистояння Москві. Зокрема, брав безпосередню участь у війнах Речі Посполитої з Московією у 30-тих роках XVII ст.

Гадається цілком повною є характеристика Юрія Немирича, дана Ярославом Гиричем, який зазначає що Немирич "...надовго залишився однією з найбільш контроверсійних постатей української минувшини. Його називали професійним зрадником і авантюристом-пристосуванцем, але також визначним державотворцем, що поклав життя заради Вітчизни, та інтелектуалом-візіонером, який випередив свій час".

Юрій Немирич – яскравий представник українського шляхетського середовища, позиція якого полягала в прихильності до демократичних основ Речі Посполитої та категоричному несприйнятті московського самодержавного режиму. Участь у війнах проти Московії дала йому значний військовий досвід та досконале знання противника – Московії XVII ст., її військового потенціалу та соціуму.

Симптоматичною й промовистою є фраза, якою Юрій Немирич розпочинає свою книгу: "Вже не вперше брязкає зброєю Мосх". У ній була вкладена вся суть Московії, якою вона була у XVII ст., якою вона залишилася і в XXI. Це патологічна агресивність, намагання приєднати все нові землі, підпорядкувати своїй владі та впливу

сусідні народи, використати їх ресурси задля розбудови імперії. Він продовжує: "Ворог, який стає з дня на день щораз більш зухвалим, має намір захопити наші землі і встановити правління, до якого я маю зневагу".

Перед лицем московської загрози Немирич створює своєрідний рецепт (інструкцію) яким чином протистояти агресії північно-східного сусіда.

Перше, – це консолідація нації перед лицем загрози, наголошуючи, що "...обов'язок усіх мешканців прийти на допомогу Вітчизні, принаймні тих, хто її люблять".

Друге, – власне ретельна підготовка до війни, необхідність "...грунтовно зайнятися підготовкою не лише коштів, продовольчих запасів і зброї, а й воїнів". При цьому, в умовах нестачі державних можливостей, він звертається до патріотично настроєних аристократів, "...пієтет і гонор для яких понад усе, а тому вони здебільшого схильні до благодійної діяльності".

Тут він акцентує увагу на необхідності забезпечення військ продовольством та налагодження логістики. Щодо першого, він пропонує запровадити систему, коли віддаленіші від театру військових дій воєводства мають виділяти кошти на продовольство, а ті, що знаходяться в безпосередній близькості – мають здійснювати безпосередні поставки продуктів харчування. Стосовно логістики зазначає, що "...нині належні дороги для війська та устатковані зимові квартири справлятимуть вирішальний вплив на хід подій".

Стосовно ж самого війська Немирич наголошує на декілька моментів. По-перше, наводячи приклад римського імператора Веспасіана, пише, що для нього першою турботою було створення відбірних загонів, для чого він покликав на службу ветеранів, досвідчених та загартованих в боях. По-друге, звертає увагу саме на якісній стороні військ, для чого закликає прикласти зусилля для підготовки воїнів випробуваних, шляхетних та добре оснащених. По-третє, слід використовувати слабкі місця супротивника та свої переваги. Так, він зазначає, що московити сильні у кінному, але не у пішому бою. Тому закликає формувати сильні та дієві піхотні підрозділи, звернувши увагу на співвітчизників, "...що прагнуть доблесті і військових подвигів". По-четверте, на думку Немирича, слід приділити

увагу військовій підготовці. Для цього пріоритет має бути наданий встановленні дисципліни та налагодженні військових вправлянь, "...що набувають тепер поширення у Бельгії, Галлії або Німеччині, багатьом видаються не вартими уваги, декому ж – слухними".

Значну увагу Юрій Немирич приділяє характеристиці власне ворога – Московії. Не будемо зупинятися на характеристиці самої країни, її стратегічного потенціалу, чисельності та характеристиці військ. Однак декілька цитат, які, на нашу думку, є актуальними і сьогодні, варто навести. Немирич пише: "Сформований за умов рабства характер кожного стрічного мосха виявляє схильність до пишноти і тілесної розпусти, жорстокий і підступний. Війну вони розпочинають швидко, а гамуються поволі. У варварів будь-яка нерішучість розцінюється як вияв ницості, негайне досягнення чогось силою вважається ознакою величчя. Під час бою, після того, як вони починають втрачати впевненість в успіху, часто, покинувши зброю, вдаються до втечі, ... і тим збільшують кровопролиття". Також до характеристики самого московського війська: "Надзвичайна сила ворожих військ у людях, а не у воїнах: вона тримається більше на кількості, ніж на якості".

Ще один аспект – злочини, які масово здійснюються московськими військовими (як тут не згадати Бучу, Гостомель, які стали символами військових злочинів проти цивільного населення та викликали дискусію щодо причин невмотивованої жорстокості московитів, яка набула немислимих масштабів та проявів, від рядових до старших офіцерів). Немирич пропонує пояснення цього явища, з яким важко не погодитися. На його думку, за насильством, спустошенням навколишніх земель та знищенням майна, вбивствами стоїть бажання досягти власної безпеки через "спільність злочину", який став похідним того страху, який заповонив "полохливі, рабські душі" московських вояків.

Сьогодні ми можемо часто зустріти аналітику на тему можливого соціального вибуху в Московії, який можуть спричинити війна з Україною, яка непередбачено затяглася, величезні невинуваті втрати московської армії, економічна криза, спричинена санкціями, обмеження для мешканців Московії щодо виїзду за кордон тощо. Стосовно цього розмірковує і Юрій Немирич. І тут його вердикт

безапеляційний і, нажаль, такий, що цілковито стосується й ХХІ століття. На думку Немирича, загроза повстання там "навряд чи можлива", адже "сповнені забобонної шани (до влади – В. Г.), мосхи не прагнуть свободи". І навіть за таких обставин московський тиран (маємо на увазі і сьогоdnішнього й тогочасного правителя) вживає безпрецедентних заходів щодо власної безпеки. Немирич пише: "Ревно дбає князь мосхів про свою безпеку, тому підлеглих і важко підбурити до чварів або міжусобної війни".

Власне стратегія перемоги над Московією, на думку Немирича, полягає в тому, щоб перенести військові дії на московські терени: "Не треба чекати, доки ворог наблизиться до кордонів або лона вітчизни. А коли вже нападе, то до самого нутра ворожої держави треба вдиратись... Мосх тільки в Московії може бути подоланий... Там, отже, де відкривається легший вхід і де ворог є більш недбалим, тим краєм треба заволодіти чимдуж. Таке і загроза від ворога буде меншою для нас...". Він закликає вдатися у війні з московитами до активної тактики. Головним чинником успіху має стати стрімкість та рішучість наступальних дій. При цьому не слід вдаватися до спроб досягти перемоги у відкритому бою, де свою роль може відіграти саме чисельна перевага ворога. Стрімкий наступ на територію противника має поєднуватися з дрібними сутичками. Фактично успішна тактика нагадує полювання, коли "...ворога, як і звіра, полонять вистежуванням, засідками, облогами й іншого роду хитрощами краще, ніж силою".

Так наші предки перемагали московитів. Врахування цих порад може бути корисним на шляху нашої майбутньої перемоги.

ВІЙНА І СОЦІУМ В ТРАКТАТІ ЮРІЯ НЕМИРИЧА ПРО МОСКОВСЬКУ ВІЙНУ "DISCURSUS DE BELLO MOSCOVITICO ANNO 1632"

АНДРІЙ ГУРБИК
(Київ)

Юрій Немирич походив із старовинної шляхетської родини Житомирщини, відомості про яку містяться в актових матеріалах XVI ст. і мав приналежність до найбагатших аристократів Речі Посполитої. Народився Юрій Немирич в 1612 р. найвірогідніше в містечку Черняхів, що за дві милі від Житомира. Отримавши ґрунтовну домашню освіту й виховання, здібний юнак вступає до Раківської аріанської академії – головного центру протестантизму в Речі Посполитій. Активно студіює географію, математику, старі й нові мови, діалектику. А на початку 1630-х років разом із групою інших молодих людей Ю. Немирич вирушає в кількарічну навчальну подорож до Західної Європи, де продовжує здобувати освіту в Амстердамі, Копенгагені, Лейдені, Оксфорді, Кембріджі, Сорбоні, Падуанському й Базельському університетах, знайомиться з найвидатнішими професорами. Наслідком чого став вихід у світ власних праць, в яких Ю. Немирич аналізує політичну модель європейських держав й формує свій державний ідеал, який бачить в республікансько-федеративному устрої по типу тогочасних Голандії і Швейцарії, виступає воєнним істориком та теоретиком. Особливо це стосується виданої ним у Парижі в 1634 р. латиномовної праці "Discursus de bello Moscovitico anno 1632" (Розвідка про Московську війну). І хоча вказаний трактат про війну з московитами був написана 20-літнім юнаком, він свідчить про глибокі системні знання автора з історії найважливіших битв, географічних умов Польщі, України та Московії, стратегії й тактики, застосування точних математичних розрахунків у військовій справі тощо. Загалом вказаний трактат був результатом, як блискучої європейської освіти, так і чималого власного ратного досвіду її автора. Оскільки сам Ю. Немирич в той час очолював надвірні загони у війнах Речі Посполитої з Росією (1632–1634 рр.) та Швецією. І все це в умовах Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) в

Європі та другої хвилі українських козацьких повстань 1625-х – 1638-х рр. (під керівництвом М. Жмайла, П. Бута (Павлюка), Д. Гуні, Я. Остряниці). Таким чином, сама епоха вимагала інтелектуальних рефлексій з цього приводу, і перш за все, нотування й узагальнення "свіжого" історичного досвіду та концептуального теоретичного осмислення воєнного мистецтва. І саме одним із перших взявся за цю справу тоді ще молодий чоловік, а згодом відомий державний і політичний діяч, воєначальник і дипломат України і Речі Посполитої, канцлер Великого князівства Руського Юрій Степанович Немирич.

Сам Ю. Немирич скромно називав свій "Discursus": "відповідне обставинам і можливостям розуму слабке свідчення моєї щирої любові до Вітчизни". Чим неодноразово підкреслював необхідність розробки теорії ведення війни саме з патріотичних міркувань: "Обов'язок прийти на допомогу кличе усіх або в кожному разі тих, що якоюсь мірою віддані Батьківщині. У мене поки що з уваги на мій вік і мою відсутність менше турботи, але не менше прагнення [прислужитися Батьківщині]".

Серед передумов успішного ведення війни Ю. Немирич виділяв організаційні заходи та відповідне матеріально-мобілізаційне забезпечення армії в державі: "...видається корисним знову більш ґрунтовно повернутися до підготовки не лише коштів, продовольчих запасів і зброї, а й власне воїнів... Передбачливі народи завжди краще оплачували [військові потреби], давали двадцяту частину з військової здобичі, з щорічних внесків союзників, із спадщини засуджених, незаконнонароджених чи давно осілих у державі чужинців". Оскільки, "Той, хто не забезпечує належне постачання продовольством, зазнає поразки без меча".

Важливого значення згідно з автором "Discursusu" слід було надавати модернізації озброєння: "Нові військово-інженерні знаряддя, приставні драбини і підйомні мостики, яких немає у ворогів, наводили б великого жаху... новий вид зброї завше викликає острах у ворога". А також наголошував на важливості взаємодії сухопутних і водних родів військ.

Щодо стратегії ведення війни, то Ю. Немирич обстоював думку про переваги превентивного удару: "Не треба чекати, доки ворог наблизиться до кордонів або лона Вітчизни". А також ратував за

якнайшвидше перенесення бойових дій на територію супротивника: "А коли вже хто нападе, то до самого нутра ворожої держави треба вдертися, або, як каже Полібій, скільки змога треба перенести війну до ворожого краю". Для цього слід зосередити поважні сили на найслабший ділянці супротивника: "Там, отже, де відкривається найлегший вхід і де ворог більш недбалий, і [тим] краєм треба заволодіти всіма силами". Надалі зайняти на ворожій території стратегічні висоти, адже: "ніколи не треба віддавати ворогам вигоду вищого місця" і, дочекавшись зручного моменту, нав'язати супротивникові вирішальний бій. Водночас Ю. Немирич підкреслював: "Добре убезпечує від ворога належний вишкіл війська і битва, розпочата за сприятливих обставин і часу".

Однією із важливих складових успішного ведення війни в "Dis-cursusі" представлена дипломатія, яка покликана "Шукати союзів і допомоги", бо "так радить і приклад найхоробріших римлян, так вимагає і гармонія світу і сьогоднішній звичай". А тому завданням дипломатів з одного боку є агітація союзників: "Легко до союзу той схиляється, хто переконується, що у нього з нами спільна небезпека". А з іншого боку важливим є розвал ворожої коаліції: "відводити від них союзників, або зводити підозру один на одного, або, нарешті, пропонувати їхнім підлеглим чи друзям кращі і вигідніші умови".

Окрім декларації загальних принципів воєнної стратегії Ю. Немирич продемонстрував широку обізнаність із реаліями обороноздатності Речі Посполитої та її супротивника Московії, й виробив конкретні рекомендації щодо воєнних дій супроти останньої: "Позаяк же Московія накопичує засоби ззовні, то необхідно оволодіти торговельними центрами", а також: "Полум'я чварів треба роздмухувати у їхньому війську всюди і в [царському] палаці слід підтримувати всіляко. Саме жорстокість влади, неволя мешканців, пересиченість [московитів] війною завжди викликали велику ворожість у них до володаря". Та й "сила ворожих військ радше у численних людських ресурсах, ніж у воїнах, ґрунтується вона більше на кількості, ніж на якості".

Що ж стосується українських земель, то окремим із них відводилась вагома роль в геополітичних конструкціях військової доктрини Ю. Немирича: "Аж до цього часу уповні й безоплатно

постачало війську провіант Поділля. Сусідні ж провінції [поводилися] так, ніби не було в них жодного страху перед ворогом... Тепер, окрім Литви, ближче до театру воєнних дій знаходяться Київщина і Брацлавщина, і, отже, їм набагато важче". Тому рекомендувалося розподілити функції окремих регіонів: "гроші та продовольство брати з віддалених, а провіант – з сусідніх (провінцій), також [все] найнеобхідніше всюди у коморах по укріплених містах, на берегах Борисфена та інших річок [поставляти]". Окрім цього в прикордонному регіоні "повноцінні дороги для війська і розгорнуті зимові квартири справлятимуть вирішальний вплив на хід подій".

Важлива роль відводилась порубіжним містам і фортецям, що "омиваються Десною і Борисфеном", які автор "Discursu" рекомендував "сильно укріпити військом, а для їхньої безпеки заготовити продовольство і зброю", щоб не залишалось "якогось місця, легкого і доступного для входу [ворога]". Особливо наголошувалося на використанні для цієї мети полків українського козацтва: "Придасться і козацька сила, що допомагає регулярним загонам", оскільки "ця сила розосереджувалась би по провінціях, по укріпленнях у вигляді військових захисних постів і за будь-якої нагоди піднімалась би на ворога".

В подальшому Ю. Немирич мав змогу неодноразово перевірити ці та інші свої теоретичні узагальнення щодо законів ведення війни, оскільки, очолював значні військові підрозділи в різноманітних битвах та військових кампаніях. Із початком Української національної революції (1648 р.) він у ранзі генерал-полковника польської армії воював проти військ Б. Хмельницького й неодноразово очолював дипломатичні місії на українсько-польських переговорах. З 1655 року Ю. Немирич вже виступає проти армії Яна II Казимира на боці Швеції й командує легіонами кавалерії в чині генерал-майора. У 1657 р. бере участь у спільному українсько-шведсько-трансільванському поході проти Речі Посполитої, а в травні цього ж року за вказівкою Карла X Густава стає комендантом гарнізону здобутого союзниками Бреста. З відступом українського корпусу наказного гетьмана Антона Ждановича із території Польщі, Ю. Немирич прибуває до гетьманської столиці – Чигирини, де вдається під протекцію Війська Запорозького, приймає православ'я і входить до козацької

старшини в ранзі полковника. У червні 1659 р. Ю. Немирич вже очолював козацькі полки в знаменитій Конотопській битві – ключовій битві московсько-української війни 1658–1659 рр., в якій московська армія зазнала нищівної поразки. А в серпні цього ж року склав свою голову поблизу Ніжина у військових зіткненнях із загонами полковника Т. Цицюри. Загалом же активна військова діяльність та глибока теоретична розробка воєнної проблематики свідчать про справедливість висловлювання сучасних воєнних істориків, а саме, що Юрій Немирич здійснив вагомий внесок в українську воєнну науку загалом.

ФУНКЦІЇ СКАРБНИХ ПИСАРІВ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

*ЛАРИСА ЖЕРЕБЦОВА
(Варшава)*

Перші відомості про скарбних писарів (пол. *pisarz skarbowy*), які вели записи щодо надходжень і витрат до скарбу, датуються 1519 р. Цього року невідомий скарбний писар підписав документ щодо продажу десяти селян з землею за 100 кіп литовських грошей троцькому каштелянові та жмудському старості. У 1523 р. невідомий скарбний писар підписав документ продажу землі Квешчи.

Мета даної розвідки – визначити функції скарбних писарів як урядників та їх спеціалізацію щодо ведення реєстрів доходів і видатків у Великому князівстві Литовському (ВКЛ). Основні функції скарбових писарів як урядників відомі з документа 1545 р., яким Сигізмунд Август призначив земському підскарбію Івану Горностаю трьох помічників – двох скарбних писарів і одного скарбного через погане самопочуття пана підскарбія та збільшення дохідних статей у ВКЛ. Більш детально їх обов'язки визначає ординація 1568 р., видана земським підскарбієм Миколаєм Нарушевичем.

Початково скарбних писарі обирав земський підскарбій. У 1550-х рр. їх було двоє. У процесі проведення економічних реформ Сигізmunдом Августом у своїх маєтках та "волочної поміри" 1557 р.

адміністрація скарбу теж зазнала реорганізації. Ймовірно, саме з цієї причини скарбові писарі стали королівськими урядниками, могли тримати свій уряд довічно й призначались великим князем. З цього часу і до занепаду Речі Посполитої одночасно функціонувало тричотири скарбних писарі – два для ведення надходжень (у ведення одного з яких була скарбова метрика), один – для ведення витрат.

Аналіз документа 1545 р. та ординації 1568 р. дозволив виділити такі функції скарбових писарів:

- реєстрували всі доходи (з замків, дворів, волостей, староств, млинів і зібраного збіжжя від місцевих урядників: старост, державців замків, городничих, ключників, тивунів у період з 6 по 25 грудня кожного року) і витрати;
- приймали звіти з усіх доходів, що поступали до скарбу ВКЛ і витрат, разом або з відома земського підскарбія;
- щороку здійснювали контроль над сумою надходжень;
- інформували великого князя щодо того, що шкодило надходженням до скарбу у разі, коли земський підскарбій не зробив це особисто;
- доповідали підскарбію земському щодо осіб, які не хотіли фіксувати доходи, а за відсутності підскарбія – самому великому князю;
- повідомляли земського підскарбія чи великого князя (у разі відсутності першого) щодо осіб, які вчасно не внесли оплати до скарбу. У разі несплати особами-боржниками протягом наступного року до 25 грудня належних оплат, скарбові писарі мали також повідомити про це підскарбія;
- у своїй роботі підпорядковувались земському підскарбію: видавали гроші чи речі зі скарбу тільки з його відома, всі доходи віддавали в його руки, спільно з ним звітували великому князю, а після смерті підскарбія звітували за всіма скарбовими реєстрами перед великим князем, повідомляли підскарбія про боржників;
- у справі ведення реєстрів: скарбові писарі мали вести два однакові реєстри доходів і витрат; на всіх сторінках реєстрів, що готувалися для звіту, мав бути підпис земського підскарбія.

У документі 1545 р. розмір оплати праці скарбних писарів не вказаний. В "Уставі на волоки" 1557 р. наголошувалось, що за складання квита зі звіту про доходи (лічби) скарбні писарі мали брати

12 грошей, за запис квиту – 2 гроші, і, таким чином за один квит – 14 грошей. Додатково писарі щорічно отримували зі скарбу 160 кіп грошей і 15 ліктів шовкової тканини, а їх слуги та дяки по поставу англійського сукна.

В "Уставі на волоки" та ординації від 1568 р. Миколи Нарушевича більш детально вказано, які доходи та витрати мали фіксувати скарбні писарі, нюанси щодо ведення реєстрів і наданих платниками підтверджувальних документів, а також вказівки на підпорядкування скарбних писарів скарбному. Скарбний (скарбник) займався охороною литовського скарбу, за відсутності підскарбія земського у Вільно заступав його як функціональний урядник.

Поява скарбних писарів на початку 1520-х рр. як помічників земського підскарбія та розширення їхньої компетенції до урядників, які фіксували доходи та витрати держави, свідчить про формування скарбової адміністрації з окремими урядниками (не писарями великокнязівської канцелярії), запровадження адміністративно-економічних реформ на теренах ВКЛ.

КОНЦЕПЦІЯ СТЕПОВОГО ФРОНТИРУ: МЕТОДОЛОГІЯ МІЛІТАРНО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

*СЕРГІЙ КАЛУЦЬКИЙ
(Кам'янець-Подільський)*

Військово-історичні дослідження у вітчизняній науці були б неповними і поверховими без застосування методології фронтиру – розуміння минувшини українського народу та держави у контексті протистояння й взаємовпливів західної (європейської) та східної (азійської) цивілізацій, умовний кордон між якими проходив теренами України. Проблеми зародження, становлення і застосування концепції фронтиру у сучасній українській історіографії вивчають Віктор Брехуненко, Ярослава Верменич, Тетяна Винарчук, Тетяна Водотика, Сергій Громенко, Владислав Грибовський, Тетяна Кароева, Світлана Каюк, Володимир Кравченко, Володимир Маслак, Сергій Плохій, Євген Синиця, Ігор Чорновол та інші науковці.

Першим українським істориком, який заклав основи методології цивілізаційного протистояння європейського та азійського світів, був **Михайло Грушевський (1866–1934)**. Для його робіт характерний яскраво виражений окциденталізм – осмислення європейських християнських витоків української нації, її культури, політичного і державно-інституційного становлення тощо. Найбільш імовірно, що зазначений аспект еkleктичної методологічної основи його історичних праць сформувався на межі XIX–XX ст. У концептуальній статті "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії Східного Словянства" 1904 р., критично аналізуючи історичний імперський міф "єдинства русской народности", науковець звернув увагу на кардинально відмінний історичний шлях українців і московитів, дотримувався погляду, що українська культура, а відтак її політична система, були європейськими, хоча із впливами Сходу, а російська – азійською, але із впливами Європи. М. Грушевський, розкриваючи свої погляди про роль прикордоння західного і східного світів на соціальну структуру й суспільні відносини в Україні, трактував українське козацтво як мілітарну спільноту, представники якої були носіями європейського світогляду та його захисниками.

Проблема цивілізаційного фронтиру ще більш рельєфно простежується у працях **В'ячеслава Липинського (1882–1931)** – польського шляхтича за походженням, одного із основоположників державницького напрямку у вітчизняній історіографії, ідеолога українського консерватизму. У монографіях "Станіслав Михайло Кричевський" (1912 р.) та "Україна на переломі" (1920 р.) він зробив спробу висвітлити вплив українського степового фронтиру на світоглядні орієнтири людини прикордоння і формування козацького стану, кращих представників якого (спільно із покозаченими шляхтичами) розглядав як творців відновленої Української держави другої половини XVII ст. Вважав їх оборонцями західного світу, типовим європейським лицарством із відповідним суспільним призначенням, кодексом честі, правами і вольностями – "національною аристократією" козацької республіки "Військо Запорізьке". Був переконаний, що, "якщо мати на увазі отой лицарський західно-європейський дух, оту станову "військову лицарську честь", то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не

тільки шляхті польській, а й усьому західно-європейському лицарству". Вчений звернув увагу, що цивілізаційне прикордоння породило в Україні у XVI–XVIII ст. не просто оборонців Європи від азійських орд, а й активний тип людини, що зі зброєю в руках, розраховуючи на власні сили, а не державний апарат, колонізувала простори Північного Причорномор'я – частини Великого Євразійського степу. В історіографії з'ясовано, що одним із джерел окциденталізму В. Липинського із його захопленням європейською цивілізацією, її здобутками, протиставленням орієнту – східній цивілізації – стала наукова співпраця із М. Грушевським протягом 1908–1913 рр. Недарма Олександр Оглоблин (1899–1992) пізніше проводив опосередкований зв'язок В. Липинського із львівською історичною школою М. Грушевського.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., із утвердженням в УРСР марксистсько-ленінської методології, вивчення історії України з філософсько-історичних позицій цивілізаційного прикордоння не отримало свого подальшого розвитку. Натомість дослідження із застосуванням методології фронтиру проводилися на еміграції (пізня науково-історична творчість В. Липинського) та західноукраїнських землях, які тоді входили до складу Польщі. Зокрема, учень М. Грушевського **Омелян Терлецький (1873–1958)** у роботі "Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками" (1930 р.) зазначав, що через географічний фактор – простягання степу від Північного Причорномор'я до берегів Тихого океану – саме українці несли основний тягар захисту Європи від кочових східних народів. Політолог **Юрій Луна (1900–1944)** у трактаті із проблем геополітичних перспектив майбутньої Української держави "Призначення України" (1937 р.) обстоював думку, що східні народи "маючи убожішу й примітивнішу культуру" ніяк не вплинули на українців, носіїв "вищої осілої культури", і швидко асимілювалися з останніми. До того ж, на його думку, "пограничним краєм європейського світу" завжди був Туркестан, а не південно-східні українські терени. **Дарія Віконська (1893–1945)**¹ на відміну від М. Грушевського та В. Липинського, які дотримувалися погляду, що цивілізаційне прикор-

¹ Справжнє ім'я та прізвище Іванна (Йоганна)-Кароліна (Ліна) Маєр-Федорович (за чоловіком – Малицька)

доння в Україні породило сильні, активні особистості, негативно оцінювала вплив даного геополітичного фактору на психотип українців. Вони, на її думку, уражені "анархічним духом степу", стали заперечувати суспільну ієрархію, потребу у національній еліті, підриваючи свою здатність до державотворення.

Із розпадом Радянського Союзу національно орієнтовані вітчизняні історики відійшли від догм марксистсько-ленінської філософії історії і в умовах методологічного плюралізму осмислювали історичний процес в Україні крізь призму цивілізаційного підходу. **Ярослав Дашкевич (1926–2010)** першим у сучасній історіографії актуалізував концепцію Великого Кордону між європейською та азійською цивілізаціями, який проходив українськими теренами². Зазначав, що на даний чинник звернув увагу ще М. Грушевський. Аналізуючи роботи М. Грушевського, О. Терлецького, Ю. Липи, дійшов висновку про властивий їм ізоляціонізм та європоцентризм по відношенню до кочових народів Сходу через "питання національного престижу". Я. Дашкевич, окреслюючи перспективи подальшого розвитку історичної науки, наголошував: "По суті ж, пояснити специфіку політичного, економічного, культурного розвитку України можна лише враховуючи той факт, що вона протягом багатьох сторіч була форпостом Європи на Сході і тому змушена була відбивати натиск його народів. Лише на Великому кордоні міг виникнути такий феномен, як українське козацтво – окремий стан військового прикордонного населення". Він першим торував шлях застосування методології фронтиру у сучасній історіографії України; його напрацювання стали імпульсом до плідної наукової праці молодшого покоління істориків.

У гуманітарні дослідження методологія цивілізаційного фронтиру поверталась також через роботи історика діаспори **Івана Лисяка-Рудницького (1919–1984)**. Останній, опрацювавши працю американського науковця Вільяма Гарді Макніла (1917–2016) "Степовий фронтір Європи", в есе "Україна між Заходом і Сходом" подав своє концептуальне розуміння її історичного шляху.

² Див. його праці: "Большая граница Украины: этнический барьер или этно-контактная зона?" (1989 р.), "Козацтво на Великому Кордоні" (1990 р.), "Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)" (1991 р.) та ін.

Вітчизняні вчені простежують дію фактору фронтиру в українській історії від пізнього енеоліту. Особливо виразно він проявлявся від часу воєнного вторгнення монгольської армії на землі руських князівств у XIII ст. і до кінця XVIII ст. Даний чинник розкривають історики-медієвісти **Дмитро Ващук** і **Борис Черкас**. Зокрема у працях "Прикордонний староста Семен Полозович" (Б. Черкас), "Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.)" (Б. Черкас), "Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря" (Б. Черкас), "Великий кордон як чинник соціальних пертурбацій в середовищі військово-службового населення Київської землі пізнього середньовіччя" (Б. Черкас), "Епоха Вітовта в історії України: 1387–1430" (Д. Ващук, Б. Черкас, у співавторстві із литовськими колегами), "Східне пограниччя Європи: Український фронт у добу пізнього середньовіччя" (Д. Ващук, Б. Черкас) та інших.

В українській історіографії дослідження Великого Кордону об'єктивно пересікаються із проблематикою зародження й еволюції козацького стану. **Ярослав Федорук** вважає процес його становлення в умовах "пограничних війн" пов'язаним із "татарськими набігами, що почастишали в другій половині XV ст., а також з колонізацією пустинних земель прикордонних районів України". **Сергій Лен'явко** дотримується погляду, що "історія українського козацтва є історією фронтірної та прикордонної спільноти". Активними суб'єктами політичного, соціального та економічного життя степового прикордоння України розглядає також представників руського (українського) боярства XVI ст. На його думку, "саме ця суспільна група негербованої дрібної шляхти і боярства-слуг відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв". Тому що, "коли магнати, "бавлячись" у козацтво, не переходили у нього, то боярство прикордоння в значній мірі показалося. Ця дрібна військово-служила група феодального класу-стану була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями". **Віталій Щербак**, не заперечуючи ролі дрібних руських бояр та їхніх слуг у витоках козацького стану, обстоює погляд, що вагомий вплив у його становленні відіграли князі Дмитро Вишневецький, Михайло і Богдан Ружинські, міщани південноукраїнських міст, а згодом

і показачені селяни. Аналогічно й **Владислав Грибовський** вважає, що складні й небезпечні умови життя українського степового прикордоння часто змушували "козака йти в клієнти до пана (старости, дідича, дозорця) і брати участь у його "приватних" війнах". "Каталізатором тісних контактів шляхти з козаками, якщо не застрільниками їх, судилося стати прикордонним старостам, покликаним старатися біля оборони краю" – зазначає **Віктор Брехуненко**. На його думку, "частина дрібного боярства, котре не витримало перевірки на шляхетність" і яке у лавах козацтва врятувалося "від жахиття оселяння" не була великою і тому до XVII ст. не могла запропонувати соціальний "клапан" зняття напруги існуючих проблем і запропонувати альтернативні форми організації суспільства. В. Брехуненко звертає увагу на тісні контакти між українським козацтвом і сусіднім тюркським світом, які не заперечували жорсткої конфронтації між ними. В. Грибовський вважає, що тюркський компонент Поділля, Брацлавщини і Київщини відіграв вагоме значення у формуванні козаків як суспільної верстви, середовищем становлення якої був "постчингізидський тюркський світ".

Дмитро Вирський вивчає джерелознавчі аспекти питання воєнних виправ "на татарському кордоні ранньомодерної України – частини Великого Кордону християнської та ісламської цивілізацій". У монографії "Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)" він проаналізував низку літературних наративів, які висвітлюють дану проблематику.

Методологічні положення концепції фронтиру чітко простежуються у роботах сучасних українських вчених, присвячених проблемам історії міст – їх зародження й становлення в умовах культурного прикордоння. Слід назвати, зокрема, праці Д. Вирського "Українне місто": Кременчук від заснування до 1764 р.", "Кременчук: початок історії (1571–1648)", "Новоросія Incognita: Кременчук 1764–1796 pp. (матеріали з історії регіональної столиці)", **Володимира Кравченка** "Харьков/Харків: столица Пограничья" (російською мовою).

Отже, методологія степового цивілізаційного прикордоння є однією із найбільш коректних для висвітлення проблем військової історії України, зокрема, становлення порубіжної спільноти воїнів і дрібних хліборобів – козацтва. Аналіз історіографічних джерел

свідчить, що теоретичні аспекти методологічної концепції фронтиру, пов'язаної із географічним детермінізмом, зародилися в українській історичній науці і філософії історії наприкінці XIX – 20-х роках XX ст. Згодом були доповнені напрацюваннями американських науковців Фредерика Тернера, Волтера Вебба, Вільяма Макніла та інших.

КНЯЗІВСЬКИЙ СУД І ВІЙСЬКОВІ ПРЕРОГАТИВИ ЧЛЕНІВ КНЯЗІВСЬКОЇ РАДИ ЗА ПРАВЛІННЯ СТЕФАНА ВЕЛИКОГО (1457–1504)

*ВАЛЕНТИН КОНСТАНТІНОВ
МАКСИМ БЛІДАРІ
(Кишинів)*

За часів Стефана Великого (1457–1504) бояри, судді та воєначальники з Молдови відігравали надзвичайно важливу роль у політичному, суспільному та військовому житті держави. Стефан Великий зміцнив центральну владу, але в той же час він був змушений спиратися на бояр в управлінні країною та керівництві військом.

1. Бояри за часів Стефана Великого

Шляхта за часів Стефана Великого поділялася на кілька категорій:

- Великі бояри: це були великі землевласники, які зазвичай займали керівні посади в державі, наприклад, в уряді, судочинстві чи війську. Крім того, деякі з них мали величезні землі та значний політичний вплив. Серед них були радники або сановники з княжого двору, які мали адміністративні та військові обов'язки.

- Середні та малі бояри: вони мали менш важливі функції, але все ще були невід'ємною частиною феодальної системи в Молдові. Загалом дрібні бояри мали маєтки і сприяли обороні країни та місцевому управлінню.

І Стефан Великий, щоб зберегти свою владу і забезпечити внутрішню стабільність, використовував своїх вірних бояр і дарував їм різні привілеї в обмін на їхні послуги. Крім того, щоб запобігти боярським повстанням, він дотримувався політики рівноваги між вищим і середнім боярством.

2. Судді за часів Стефана Великого

Судова система Молдавії за часів Стефана Великого була тісно пов'язана з феодалними структурами. Судді призначалися лордом і мали роль застосування законів і вирішення конфліктів між підданими. На закони того періоду вплинули візантійські традиції та правові кодекси сусідніх країн, таких як Польща та Угорщина.

Хоча Стефан Великий був авторитарним лідером, він також заохочував форму місцевого судочинства, в якому бояри також виступали як судді. Також за його часів у Молдові існувала система судів в господарській раді за допомогою яких вирішувалися конфлікти в громадах, а також між боярами.

3. Воєначальники періоду Стефана Великого

Стефан Великий був видатним стратегом і винятковим полководцем. Воював у численних війнах, брав участь у конфліктах з Османською імперією, Польським королівством, Угорським королівством. Стефан Великий здійснив численні військові походи на Валахію. Командувачі армією були важливими в цей період, оскільки правитель покладався на них для організації та керівництва молдавськими арміями.

Воєначальниками були, як правило, бояри або місцеві вожді, які відрізнялися військовою доблестю та вірністю правителю. Деякі з них також мали важливі адміністративні функції, а інші мали лише обов'язки, пов'язані з керівництвом військами. Серед найвидатніших полководців Стефана Великого були: Лука Арборе, великий швейцар Сучави та капелюх, силач Болдур, Козма Шарпе тощо. Важливу роль у княжому суді, яке виносилося під час засідань княжої ради, відігравали княжі люди паркалаби в Хотин, Нямец, Роман, Оргей. Після смерті Стефана Великого в 1504 році в політичному і соціальному устрої Молдавії відбулися важливі зміни:

- Занепад центральної влади: На початку XVI ст. авторитет молдавських правителів почав падати. Декілька все більш впливових боярських родин зміцнювали свою владу на місцевому рівні та відігравали активну роль у виборі правителів. Це явище призвело до політичної нестабільності і навіть конфліктів між різними угрупованнями бояр.

- Зростання впливу Османської імперії: після смерті Стефана Османська імперія почала посилювати тиск на Молдову. Османи наклали низку податків і данини, і Молдова стала васалом Османської імперії. Це вплинуло не лише на зовнішню політику, а й на економічне та соціальне життя Молдови.

- Судова та адміністративна реформи: у XVI ст. були запроваджені адміністративна та судова реформи, спрямовані на підтримку централізації держави та спробу обмежити владу бояр. Однак процес був повільним і невдалим у довгостроковій перспективі, а політична нестабільність тривала.

- Падіння перед іншими державами: наприкінці XVI–на початку XVII ст. Молдова була відзначена внутрішніми конфліктами, а також іноземними вторгненнями та впливами. Королівство Польське та Османська імперія відігравали важливу роль у політиці Молдови, особливо наприкінці XVI ст.

ВЕЛИКИЙ ЛОГОФЕТ – ПОЛІТИК І ПОЛКОВОДЕЦЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ МОЛДОВИ

*ВАЛЕНТИН КОНСТАНТІНОВ
ВІОРЕЛ ДАНДАРА
(Кишинів)*

Великий логофет був одним із найважливіших сановників румунських країн, займаючи важливе місце в адміністративній та політичній ієрархії, а особливо в політичній ієрархії середньовіччя та раннього Нового часу. Його функція була тісно пов'язана з судовою та адміністративною діяльністю королівства, відіграючи значну роль в управлінні ресурсами держави. Термін "логофет" походить з грецької мови і має коріння у слові "логофет", що означало "речник" або "письменник". У цьому сенсі логофет вважався чиновником, який займався офіційними документами, листуванням і деякими адміністративними справами. Спочатку логофет був простим секретарем або писарем правителя, але у зв'язку із централізацією влади та ускладненням державного управління його функції розвивалися, і логофет став високопоставленим сановником з багатьма обов'язками.

Роль і обов'язки логофета.

Логофет, як правило, очолював Королівську канцелярію, тобто центральний орган, відповідальний за складання та зберігання офіційних документів. Він також займався реєстрацією документів політичного, адміністративного та економічного значення, а іноді навіть перекладом і складанням юридичних чи адміністративних документів.

Серед його конкретних обов'язків були:

1. Складання офіційних документів: логофет відповідав за видачу грамот, указів та інших адміністративних документів, виданих правителем.

2. Збереження архівів: він мав обов'язок організовувати та зберігати державні архіви, іноді також відіграючи роль їх захисту від знищення чи втрати.

3. Консультування правителя: у певні історичні періоди логофет також був близьким радником правителя, маючи великий вплив на адміністративні та політичні рішення.

4. Координація інших посадових осіб: у канцелярії логофет був вищим серед нижчих посадових осіб, таких як писарі, секретарі та інші адміністративні помічники.

Еволюція функції логофету.

У середньовіччі логофет, зазвичай, обирався з числа найбагатших і найосвіченіших представників знаті. Часто, щоб бути призначеним на таку посаду, необхідно було мати солідну освіту в галузі права та адміністрації, а також мати хороші стосунки із правителем чи домінуючими політичними групами.

Однак з часом позиція логофету зазнала різних трансформацій, особливо під час модернізації румунських країн. Саме тоді позиція логофету почала втрачати своє значення.

Історичне значення логофета.

Логофет відіграв значну роль в адміністративній історії румунських земель, будучи одним із найближчих чиновників правителя. Навіть якщо його компетенцію поступово замінили більш сучасні установи, логофет продовжував мати важливий вплив на консолідацію адміністративної структури середньовічної та досучасної румунської держави. Крім того, завдяки своєму зв'язку з культурою та

освітою, логофет відіграв роль у розвитку румунської мови та літератури, особливо враховуючи той факт, що багато документів, написаних у середньовічний період, були написані цими чиновниками.

Незважаючи на те, що сьогодні посади логофета більше не існує, це звання та діяльність, пов'язана з ним, є символом адміністративної та політичної еволюції румунських країн. Логофет був суттєвим елементом середньовічної системи управління, символом централізації влади та безперервності державних інституцій, незважаючи на зміни режиму та історичні трансформації в регіоні.

Важливе значення мали прерогативи у часи зміцнення середньовічної держави. Посада, яку обіймав великий логофет, дозволяла йому займати вагомі позиції в прийнятті рішень. Однак не менш суттєвим залишалося становище великого логофета з військової точки зору. Варто пам'ятати, що у досліджуваний нами період у державі не було розподілу влади. Однак, під час правління Стефана Великого (1457–1504), що є найважливішим періодом в історії Молдови, посада логофета мала особливе значення в адміністративній структурі Молдови. Великий логофет, зокрема, був сановником зі значною роллю в управлінні. Окрім традиційних адміністративних обов'язків логофета, великий логофет у часи Стефана Великого також мав інші військові обов'язки.

ЛІВОБЕРЕЖНІ КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС СМОЛЕНСЬКОЇ ВІЙНИ (1632–1634 pp.)

*ПЕТРО КУЛАКОВСЬКИЙ
(Острог)*

Поява козацьких полків, як відомо, зафіксована після укладення Куруківської угоди 1625 р. Серед 6 полків один (Переяславський) розташовувався виключно на Лівобережжі Дніпра. Полки мали стаціонаватися в королівщинах. І цей принцип, як правило, витримувався. Виняток складала Лубенська сотня у Переяславському полку, що розташовувалася у володіннях князів Вишневецьких. Переяс-

лавська угода 1630 р. збільшила реєстр на 2 тис. (до 8 тис.), але кількість полків не збільшила.

Реально ж число запорожців, поза територію Переяславського староства, обраховувалося на тисячі. Масово вони почали прибувати ще до укладення Куруківської угоди, розуміючи, що потрапити в реєстр їм не вдасться. Вже влітку цього (1625) року три тисячі випищиків на чолі з полковниками Федором Пирським та Яцьком Острянином прийшли до Лубен з Сенчі, Лохвиці, Прилук й провели раду, вирішивши поселитися по річці Псел на Сарському й Новому городищах. У тому ж році в Ромнах вже проживало дві сотні козаків; інші заснували неподалік слободу Пустовойтівку. Саме в Ромнах утвердилася сотенна організація міського простору, що підкреслювало особливе значення запорожців для заснування міста.

Третім центром козацтва на Задніпров'ї, крім Лубен і Ромен, (поза Переяславським полком) став Ніжин. Зимою 1631 р. тут розташовувалися дві тисячі козаків на чолі зі старшим Сенькою Хорошим. Весною до них додалися, як повідомляла розвідка, ще чотири тисячі запорожців. На озброєнні вони мали гармати, запаси пороху й свинцю. У Путивлі підозрювали, що вони готуються до походу на Московську державу. Більш правдоподібно, що це були претенденти на випис з реєстру, які готові були зі зброєю в руках захищати свій козацький статус. Підтвердженням цього став конфлікт у Ніжині між козаками під керівництвом Федьки Білого та урядовими підрозділами, в результаті якого останні втратили дві роти жовнірів. Козаки тоді ж знаходилися в Батурині. Складення реєстру мало місце на початку літа 1631 р. й частина козаків, що перебували в Ніжині (бл. 1 тис.), виписуватися не захотіли.

Справжні обсяги козацьких сил на Задніпров'ї уявилися з початком Смоленської війни. У січні – лютому 1633 р. роменський урядник Криштоф Сіножацький отримав підкріплення: 300 реєстрових козаків під керівництвом сотника Симона Івановича, яких надіслав до Ромен лубенський полковник Лавер Харченко (Лавринко).

Запорожці складали значну частину війська каменецького каштеляна Олександра Пісочинського під час його походів на Путивль у березні й травні-червні 1633 р. Сам О. Пісочинський у своїй реляції про облогу Путивля зазначив лише кількість козаків під замком –

20 тис. З інших джерел відомо, що лише в одному козацькому полку Лавринка під Путивлем перебувало 12 тис. осіб. Обидві облоги завершилися невдачею. Каштелян нарікав на бездіяльність козаків, які в умовах переслідування православ'я з боку Варшави, недостатнього масштабу реєстру дійсно не дуже ревно відносилися до військової справи.

Саме тому плани залучення королем запорожців на смоленський фронт мали примарні шанси на реалізацію. Все змінилося на козацькій раді в урочищі Буланчик під Переяславом, куди прибув митрополит Петро Могила. Лідерів Православної церкви вдалося переконати запорожців, яких на раді було чотири тисячі, погодитися з королівськими пропозиціями. Для охорони Задніпров'я був залишений полк Лавринка, який налічував 12 тис. козаків. Організовувати оборону з урядової і шляхетської сторони мав Адам Кисіль, який постійно на вимогу реєстровиків перебував у Носівці.

Лавринко очолював Лубенський полк протягом 1631–1634 рр. Слід підкреслити, що офіційно Лубенського полку не існувало до 1648 р. Насправді ж цей полк мав більш-менш повноцінну структуру; з його існуванням погоджувалися і володільці задніпровських маєтностей, і представники влади Речі Посполитої. Полк поділявся на сотні; їх, напевно, було більше десяти. Згадане відправлення для К. Сіножацького трьох сотень супроводжується прізвищами трьох сотників. Крім призначеного старшим Симона Івановича, названі Андрій Плесецький і неназваний за іменем Лісницький. У джерелах Лавринко вперше фігурує як учасник козацької ради у Корсуні в 1630 р., на якій козаки виступили на захист православ'я й домагалися розширення реєстру. Вже тоді він зафіксований як полковник з Лубен. Вишневещина тоді контролювалася кн. Костянтином Вишневецьким, який обґрунтовано міг розраховувати в разі татарських нападів, передовсім, на випищиків. Під час Смоленської війни Харченко виконував розпорядження кн. Я. Вишневецького, який різними способами забезпечував військову діяльність козаків Лубенського полку. Різниця між реєстром і випищиками під час війни стерлася; адміністрація і центральна, і регіональна була зацікавлена в залученні максимального числа запорожців до воєнних дій. Лубенський полк, правдоподібно, припинив своє існування як струк-

турна одиниця ще 1634 р. (під час повстань 1637 і 1638 рр. про нього згадок не виявлено), щоб відродитися в 1648 р.

Про наявність у всіх містах українського Лівобережжя залог та дислокацію тисячі козаків на чолі з Лавринком у Лубнах говорили полонені, захоплені під час рейду на початку грудня 1633 р. путивльських ратних людей на чолі з головами Володимиром Череповим та Кіндратом Вишневським під містом Срібне.

Під час Смоленської війни часто згадуються як організатори операцій по взяттю "польових" московських острогів, крім Лавринка, полтавський полковник Яцько Острянин, лубенський або миргородський Федір Пирський. На їх діяльність державці і власники відповідних маєтностей – переяславський староста Лукаш Жулкевський і кн. Ярема Вишневецький дивилися, якщо не прихильно, то і не мали реальних важелів впливу на продовження традиційної козацької політики "добування хліба". Принагідно слід зазначити, що ні Полтавський полк, ні Миргородський в число визнаних для козацького реєстру не входили. Натомість у складі Переяславського полку були Лубенська й Миргородська сотні, які напевно під час війни розгорнулися у більш ніж повноцінні козацькі полки. Якщо лише Лубенський полк налічував бл. 12 тис. козаків, то два інші: полтавський і миргородський могли мати щонайменше по декілька тисяч запорожців. 20-тисячний козацький контингент міг проводити як самостійні походи на прикордоння Московської держави, так і діяти в складі офіційних збройних сил. Запорожці під керівництвом Я. Острянина, Ф. Пирського та Л. Харченка брали Валуйки (1633 р.), штурмували Білгород (весна 1633 р., весна 1634 р.) та Курськ (осінь 1633 р., весна 1634 р.). Разом з урядовими військами та шляхетськими підрозділами взяли участь в облогах, крім Путивля, Курська (зима 1634 р.) та Севська (весна 1634 р.).

Наявність на Задніпров'ї принаймні трьох козацьких полків, сформованих переважно з випищиків, відіграло ключову роль в оборонних можливостях регіону. Запорожцям належала особлива заслуга в тому, що поселення київського Задніпров'я лише зрідка піддавалися нападам з московської сторони. Саме козаки спричинилися до відкриття нового фронту війни – задніпровського, який розтягнув сили ворога й не дозволив їх сконцентрувати на основному театрі воєнних дій – під Смоленськом.

ВІДОМОСТІ З БЕНДЕР ПРО ЗАХОПЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ СЕМЕНОМ ПАЛІЄМ ТА ЇХ КОНТЕКСТ

В'ЯЧЕСЛАВ СТАНІСЛАВСЬКИЙ
(Київ)

Серед записів статейного списку російського посла в Османській імперії Петра Толстого за 1703 р. знаходиться неопублікована ще згадка про ситуацію на Поділлі у зв'язку з повстанням Семена Палія. Передача цієї інформації свідчить про увагу до повстання з боку таких примітивних фігур в різноманітних політичних справах між Москвою та Стамбулом як валашський господар Костянтин Бринковяну та єрусалимський патріарх Досифей II. Відомості сповіщали про чималі проблеми Речі Посполитої з українськими козаками на Поділлі.

Отже, 14 січня 1703 р. єрусалимський патріарх передав П. Толстому відомості, які отримав від Костянтина Бринковяну. Резидент господаря, який перебував при губернаторові еялету Озі Юсуф-паші, сповіщав, що дізнався від татар-липків з Бендер про великі збитки, завдані полякам С. Палієм, про захоплення полковником Поділля з околицями Кам'янця, за винятком самого міста: "і нібито взяв всю подільську Україну і місце кам'яно подільське, лише Кам'яно Поділець залишився". Згідно, з цими відомостями, понесені втрати змусили поляків звертатися через свого посла по допомогу до кримського хана, але їхнє клопотання не було задоволене. Також татари-липки їздили під Кам'янець-Подільський, аби захопити "язика", проте безуспішно.

Припускаю, що російський дипломат був не єдиним адресатом для зазначених новин. Протистояння на Поділлі аж ніяк не могло пройти повз увагу Юсуф-паші. А як він, так і господар були доволі важливими складовими політичної системи Османської імперії, а тому події українського повстання, без сумніву, були предметом їхньої уваги та сповіщалися до уряду в Стамбулі.

Як відомо, восени 1702 р. повстання поширилося на терени Київського, Брацлавського, Подільського та на південь Волинського воєводств. Вже в останні місяці 1702 – на початку 1703 р.р. проти

повсталих скеровуються сили Речі Посполитої, які значно їх переважали. На Поділлі та південно-східній Волині основні осередки повстання були ліквідовані до березня 1703 р., але Київщина перебувала під контролем повсталих. Вже в квітні коронне військо поверталось з українських теренів, залишаючи залоги в контрольованих замках, а натомість прямуючи на війну зі шведами. Цей відхід спричинив нові виступи в Брацлавському та Подільському воєводствах. Під самим Кам'янцем на початку 1703 р. діяли сили очолювані Федором Шпаком.

Подільська шляхта намагалася виробити механізми протидії повстанню. В червні 1702 р. на сеймику в Кам'янці було прийняте рішення про зобов'язання представників місцевої влади різних рівнів під страхом смерті до арештів учасників повстання і всіх, кого підозрювали в допомозі повсталим, та присилку їх до міста. Надалі шляхта зверталася по допомогу військами до коронного та польного гетьманів, просила про забезпечення та збільшення кам'янецької залоги, клопоталася щодо звернень до молдовського господаря та українського гетьмана щодо недопущення добровольців на підтримку повсталим, пробувала зібрати посполите рушення. У вересні в Кам'янці розглядалася судова справа стосовно українця Теодора Бродакевича, який нібито підбурював членів боднарського цеху до насильницьких дій проти поляків.

У новині зі Львова від 14 листопада 1702 р. говорилося про те, що селяни за Львовом і на Поділлі, чуючи про успіхи козаків, погрожували полякам, що будуть "у крові їхній бродити", натомість поляки сподівалися на 45 тис. татар, яких просило про допомогу Волинське воєводство і про яких на той час говорили, що вони вже перейшли Дністер.

Що ж стосується допомоги Речі Посполитій з боку татар, то активним прибічником такого звернення до кримського хана був великий коронний гетьман Ієронім Любомирський. Його позиція була підтримана нарадою кількох сенаторів у Львові в листопаді 1702 р., серед яких був краківський воєвода, генерал коронної артилерії й кам'янецький староста Марцин Контський. У грудні 1702 р. про присилку кількох тисяч кіннотників писав до хана примас Міхал Радзієвський. Врешті, такої акції не відбулося, хоча Селім-Гірей I був

згодний надати допомогу Речі Посполитій. Дієвим чинником було те, що повстання значно зачіпало інтереси польських та литовських власників великих маєтностей на українських теренах зокрема, й на Поділлі, яких більше тривожила доля їхніх володінь, аніж загроза від шведів.

За даними компуту війська Речі Посполитої, на червень 1703 р. в Кам'янці-Подільському та околицях мали знаходитися численні польсько-литовські військові піхотні частини, які мусили пильнувати, аби знову не почалося селянське повстання. Крім того, війська розташовувалися на польсько-турецькому кордоні.

І про міжнародний контекст. Існують свідчення про причетність до повстання польських прибічників Карла XII, самих шведів, а навіть, можливо, агентів Людовіка XIV. Йшлося про вплив на політичну ситуацію в Речі Посполитій, протистояння Османської імперії з Росією. Зазначена проблема, однак, потребує подальших досліджень.

РОЛЬ ВОЄННИХ ДІЙ 1648 РОКУ В ПРОЦЕСІ ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ

*ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ
(Кам'янець-Подільський)*

Піднята у цьому виступі проблема не ставала ні в українській, ні у зарубіжній історіографії предметом спеціальних досліджень. Лише побіжно окремі науковці торкалися висвітлення (в опосередкованій формі) деяких її аспектів (М. Грабовецький, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Липинський, В. Смолій, В. Степанков, В.[В] Степанков, С. Томашівський та ін.). Свою негативну роль відіграла й обмеженість джерельної бази (особливо з боку її тогочасних українських авторів). Наслідком чого маємо відсутність реконструйованої цілісної картини значимості мілітарного чинника у генезі державної ідеї упродовж 1648 р.

Відомо, що на початок Національної революції 1648–1676 рр. у суспільно-політичній думці України вона розпочала тільки зароджуватися у формах домагання автономії для теренів або місця

проживання козаків, або у значно більших межах "України і Задніпров'я". Щоправда, маємо підстави висловити гіпотезу про започаткування кристалізації контурів наміру досягати відокремлення "Русі" від Корони. І ось що показово: вже у перші місяці після захоплення повстанцями Б. Хмельницького Січі (4 лютого 1648 р. й завдання поразки першій каральній експедиції з боку реєстрових козаків Черкаського й Чигиринського полків (у ніч на 9 лютого)) саме під впливом посилення їх мілітарної потуги спостерігалася радикалізація вимог до великого коронного гетьмана М. Потоцького. Якщо на початку березня у них обґрунтовувалися причини козацького виступу й звучало прохання відновити справедливість, залишивши козаків "при своїх вольностях", то зібрана бл. 19–22 березня військова рада прийняла ухвалу домагатися від нього не тільки їх поновлення, але й відступу з військом з України (є згадки, що також й із Задніпров'я); усунення з полків полковників й інших старшин польського походження (аби ними були "тільки з їх народу"); скасування "Ординації" 1638 р. й існуючого тут "управління Речі Посполитої" та ін. За визнанням М. Потоцького, вони прагнуть **"абсолютно панувати в Україні, укладати угоди з іноземними монархами і робити все, що тільки їм захочеться і що вони собі забажають** (виділено нами – В. С.)". Так вперше було сформульовано ідею витворення на території "України" (Київського і східної частини Брацлавського воєводств) державного утворення на правах політичної автономії у складі Польської Корони. За даними одного з джерел, Б. Хмельницький запевняв повстанців : **"ми всю Україну у ляхів відберемо** (виділено нами – В. С.) ".

Блискучі перемоги українців біля Жовтих Вод та Корсуня зіграли роль потужного каталізатора радикалізації домагань повстанців. Ймовірно у кінці травня гетьман через свого союзника Карач-бея передав М. Потоцькому нові вимоги Війська Запорозького до польського уряду з проханням переслати їх до Варшави. Аналіз їхнього змісту дозволяє встановити найголовнішу з них – визнати утворення удільного князівства Руського (козацького), з визначеними кордонами, до складу якого входила б територія включно з Білою Церквою, Уманню й Задніпров'ям. У ньому передбачалося скасування владних повноважень воєвод і старост, ("щоб воєвод і старост не

було, а тільки існувало їх повністю вільне князівство"). Окрім цього, Військо Запорозьке домагалось поновлення "давніх вольностей" (себто скасування "Ординації") та його підпорядкування "тільки одному королю".

І, як на перший погляд, дотримуючись принципів формальної логіки, можна було б припустити, що Б. Хмельницький продовжить наступ у центральні й західні регіони України з метою їх визволення й відродження самостійної Руської держави. Саме цього найбільше побоювалися польські й полонізовані українські шляхтичі. Вони із жахом оповідали про неминучий похід гетьмана до Києва, проголошення його столицею Русі й власної коронації її князем; вбачали у ньому "засновника Руської монархії". З другого боку, повсталі посполиті сприймали Б. Хмельницького "своїм визволителем і визволителем своєї віри", "батьком Вітчизни", "новим Мойсеєм, котрий звільнить їх з лядської неволі". Проте помилялися як перші, так і другі. Справа в тому, що в гетьмана та його соратників (належали до поміркованого угруповання старшини) не було задумів звільнення Русі й відродження держави. На відміну від радикально налаштованих старшин, вони не думали поривати з Річчю Посполитою, в якій вбачали свою Вітчизну. Тому розцінювали виступ проти неї "невільним гріхом", учиненим задля захисту прав і свобод Війська Запорозького. Як наслідок, 12 червня військова рада прийняла ухвалу припинити наступ, укласти перемир'я й відрядити посольство до Варшави.

Поза сумнівом вона зіграла фатальну роль у розвитку революції, бо врятувала Річ Посполиту від військово-політичної катастрофи, реальність якої добре усвідомлювали її найбільш прозірливі політики. Так, польський референдар не сумнівався, що велика "Божа ласка над Вітчизною" проявилася у "засліпленні" ним "того ворога", котрий після "такої значної перемоги" не вирушив далі, бо "за такої нашої неготовності **ніде б не зустрів жодного спротиву** (виділено нами – В. С.) ". Один із найталановитіших з-поміж них литовський канцлер А. С. Радзивілл не сумнівався, що якби козаки і татари "не були **затриманими Божою силою і заступництвом Богородиці, то могли б захопити сам Краків і Варшаву без будь-якого опору** (виділено нами – В. С.) ". І, на жаль, з цього часу і до кінця 1648 р.

гетьман та його однодумці, очоливши Військо Запорозьке, а відтак де-юре процес розбудови державних інституцій, де-факто до завершення 1648 р. усуваються від кристалізації української державної ідеї. Цю функцію на себе перебрали радикально налаштовані старшини, очільники повстанських загонів і покочані посполиті, котрі у різних регіонах України вели бої як з урядовими, так і приватними (магнатів і заможної шляхти) підрозділами, серед котрих своїми талантами організатора й полководця виділявся М. Кривоніс. І саме завдячуючи їхній діяльності, козацьке повстання у липні–червні трансформувалося у Національну революцію, спрямовану на відродження самостійної Руської (Української) держави у межах тогочасної етнічної території проживання русинів (українців).

Відзначимо той важливий факт, що вже починаючи з кінця травня, повстання посполитих стрімко розростаючись, охоплюючи південну й центральну частини Київського воєводства (включаючи Лівобережжя) й Брацлавщину, відразу ж набрало національно-визвольного й конфесійного характеру. У листах шляхти рефреном звучить обвинувачення "Русі" у її ненависті до поляків, католиків, урядників та євреїв, котрі винищувалися повстанцями. Як зауважував анонімний автор, "До Русі не може бути жодної довіри, бо одним тільки дихають фанатизмом схизми проклятої й водночас є ненависними шляхетської крові й раді б шляхту викоренити". В кінці червня брацлавський воєвода А. Кисіль підкреслював, що "вже безсумнівно повністю руський люд втягнувся у цю війну".

Ця ненависть до польського панування формувалася упродовж тривалого часу. На думку анонімного автора "Дискурсу про сучасну війну козацьку чи хлопську" (червень–вересень 1648 р.), "Здавна народ руський затаїв злобливу ненависть проти ляхів чи поляків і в ній аж до цього часу вперто постійно перебуває і щораз за найменшої оказії вона спалахує й настільки далеко посилюється, що волила би Русь (мовлю про хлопство...) радше зносити ярмо турецького чи іншого тирана, ніж жити у вільній Республіці...". Подібну думку 24 червня висловлював також львівський райця С. Кушевич у листі до аноніма: "Не новина й те, що Русь із давніх часів, з'єднавшись з татарами, завжди вороже прагнула знищити й викоринити польський рід...".

І в цьому безжальному вогнищі боротьби водночас викувалося як почуття національної ідентичності, так і викристалізовувалися уявлення, міркування, судження й гадки про її цілі, які формулювали засади української державної ідеї. Джерела однозначно засвідчують той факт, що повстання носило антипольський характер і спрямовувалося проти польського панування та його інституцій, включаючи католицьку Церкву. У свідомості селян і міщан, які масово повставали, утверджувалося переконання у необхідності знищення всього того, що мало відношення до польських порядків. При цьому жертвами їхньої помсти ставали й українці, котрі або були на боці поляків, або не підтримували їхніх дій. Як стверджував 3 вересня шляхтич Я. Єліцький, "А гультайство на тортурах визнало..., **що не хочуть заспокоїтися аж до Вісли** (виділено нами – В. С.), і не дивно, бо їм ніхто не чинить спротиву..., заставши **намісника – католика чи шляхтича, хоч русина, вчиняють нечувані насильства й мечем і вогнем з ґрунту зносять** (виділено нами – В. С.)". С. Кушевич 7 вересня повідомляв зі Львова, що на Волині "**вся Русь з непримиренної ненависті до католиків і поляків убиває і жакливо мордує піших і кінних** (виділено нами – В. С.)". Хоча бували й випадки, коли "козаки, упіймавши котрогось із шляхти, **відрубували йому голову, якщо він був лях і залишали у живих, якщо був русином** (виділено нами – В. С.)".

Вивчення епістолярій, щоденників, праць польських авторів, а також зізнань захоплених до полону козаків і повстанців, дають однозначну відповідь на наступне запитання: в чому вони вбачали основну мету своєї боротьби? Вона полягала у їх прагненні домогтися незалежності Русі від Корони Польської й витворення на її території самостійного державного утворення. Так, полонені левенці (подільські повстанці), котрі у кінці серпня штурмували Кам'янець-Подільський, піддані тортурам, заявили, що "не мають з козаками ні жодного зв'язку, ні товариства, але самі добровільно з відрази до **рабства й, не стерпівши польського панування, взялися за зброю проти надмірних зловживань** (виділено нами – В. С.)". І, що показово, на звільненій території вдавалися до витворення або (за козацьким зразком) адміністративно-територіального устрою, або органів місцевого самоврядування, визнаючи при цьому владу гетьмана.

Наприклад, коли польські корогви підійшли було до Немирова і поставили ультиматум негайно відчинити брами, то почули таку відповідь з боку міщан: **"Тут не має нічого лядського і вже визнаємо Хмельницького своїм володарем, тому йдіть собі далі** (виділено нами – В. С.)". С. Кушевич у листі від 30 липня до аноніма зауважував, що внаслідок "руської завірюхи" – "неприятель підкоряє **руську землю, власність Речі Посполитої, прагнучи й законно... зробити її своєю**" (виділено нами – В. С.)". Дещо раніше, ще у кінці червня полонений козак із полку М. Кривоноса повідомив кам'янецькому старості наступне: **"вже держава від вас ляхів перейшла до нас – козаків"** (виділено нами – В. С.). Князь В. Д. Заславський у липні наголошував на тому, що у захоплених містах повстанці "наставляють своїх урядників, окрему Республіку собі вчинивши". Сучасник подій, майбутній польський історик другої половини XVII ст. В. Я. Рудавський, констатував: "Русь тріумфувала з повернення до давніх своїх вольностей і з відсуненням кордонів Польщі аж до Вісли (виділено нами – В. С.)".

Перемога у Пилявецькій битві 21–23 вересня стала потужним імпульсом кристалізації складових державної ідеї. Зокрема, на Старокостянтинівській старшинській раді ймовірніше всього саме М. Кривоніс, наполягав на продовженні походу до кордонів з Польщею аби домогтися "повної перемоги над Польщею". А під час облоги Львова частина полковників, на відміну від поміркованих позицій Б. Хмельницького, висловлювала міркування, "щоби вести війну до повного успіху. Себто перенести її в коріннопольські землі і не те що присилувати Річпосполиту згодити ся на всі українські домагання, а просто **зруйнувати польську державу й на розвалинах побудувати нове політичне життя українського народу** (виділено нами – В. С.)". І саме представники цього радикального угруповання М. Кривоніс і полковник П. Головацький виступили проти згоди гетьмана на укладення Замостянського перемир'я 21 листопада з Річчю Посполитою, бо, мовляв, Військо Запорозьке домоглося своєї мети: королем обрали Яна Казимира – його кандидатури на польський трон. Вони наполягали "на тому, **щоб з цих країв не вступатися, але цю війну завершувати не трактатами, а своїм щастям, яке їх супроводжує** (виділено нами – В. С.)".

Отож, саме воєнні дії 1648 р., а не поміркована політика гетьмана та його оточення, відіграли визначальну роль у кристалізації фундаментальної підвалини української державної ідеї – політичного розриву з Річчю Посполитою й витворення Руської держави в етнічних межах проживання русинів (українців), яку вже у першій половині 1649 р. істотно збагатив і чітко сформулював Б. Хмельницький.

ВПЛИВ ПОВСТАННЯ 1630 РОКУ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ У ПОЛІТИЧНУ ПРОТОЕЛІТУ УКРАЇНИ (1630–1632 рр.)

*ВІТАЛІЙ СТЕПАНКОВ
(Кам'янець-Подільський)*

Процес перетворення козацької старшини в українську політичну протоеліту упродовж кінця XVI – першої половини XVII ст. (до початку Національної революції 1648–1676 рр.) характеризувався заломистістю, породженою складністю становлення козацької еліти. Вона обумовлювалася загостренням суперечностей між різними соціальними групами, що формувалися серед козацького стану, очільники яких виражаючи й обстоюючи їхні й особисті інтереси, та відрізнялися своїми цінностями, зацікавленостями й політичними орієнтаціями. Унаслідок чого їхні очільники (обрані ж ними старшини), виражаючи й обстоюючи їхні й особисті інтереси, часто ворогували між собою, що перешкоджало згуртуванню й викристалізовуванню ідей національної самосвідомості.

У цій покрученій еволюції протоеліти у 20–40-х рр. XVII ст. особливе місце займають події 1630–1632 рр., коли вперше в історії не тільки козацького стану, але й тогочасного руського (українського) суспільства в цілому, зароджуються, щоправда далеко не завжди чітко сформульовані, думки, задуми, уявлення й погляди, які згодом трансформувалися у програму Б. Хмельницького (перша половина 1649 р.) витворення незалежної соборної держави. Як у свій час зазначав М. Антонович, "Переяславська кампанія... надовго залишилася в пам'яті українців і кинені нею сімена роздору при-

несли свої овочі. Це був дальший крок по відчуженню України-Руси від державної спільноти Речі Посполитої".

Попри свою актуальність, дана проблема не ставала предметом спеціального дослідження, хоча її окремих аспектів торкалися у своїх працях М. Антонович, В. Брехуненко, М. Грушевський, Т. Ковалець, Ю. Мицик, С. Рудницький, П. Сас, В.[В] Степанков, В. Степанков, В. Томкевіч, В. Щербак та ін. автори. Виявлена науковцями джерельна база в масі своїй опублікована й дозволяє виявити провідні тенденції процесу народження, становлення й утвердження у свідомості козацтва й частини старшин нових уявлень і переконань про устрій Війська Запорозького, "права" і "свободи" "народу руського" й Православної Церкви тощо.

Зауважимо, що однією з головніших причин спалаху повстання у березні 1630 р. стала спроба короля Зигмунда III скасувати традицію вільного вибору гетьмана Війська Запорозького на військовій раді, замінивши його надісланням до Варшави претендентів на цю посаду, з-поміж яких мав обрати очільника козацької корпорації, внаслідок чого, призначений ним у такий спосіб "старшим" Г. Чорний, не визнавався легітимним гетьманом в очах запорозького і нереєстрованого козацтва. Як констатував у виступі на початку 1631 р. на сеймі польний гетьман С. Конєцпольський, "...ті, що на Запоріжжі, не приймали його за старшого, кажучи, що має бути не королем поданий, але військом вибраним, при гарматах і інших клейдонах (як вони то звуть)". Ігнорування ним їхніх інтересів й вірна служба Польській короні коштувала йому життя – у середині березня за вироком козацької ради його стратили. Це стало першим серйозним уроком для владних кіл Польщі, котрі згодом відмовляються від цієї практики. Вже після укладення Переяславської угоди 8 червня призначений С. Конєцпольським гетьман Т. Орендаренко відмовився прийняти від нього булаву, "без дозволу війська. **Зібрав раду, і аж як вона йому дозволила, він ті дарунки прийняв...** (виділено нами – В. С.)".

Безперечно важливе значення для подальшого становлення політичних поглядів протоєліти мали два наступних ідейних чинники, породжених повстанням. Насамперед – це усвідомлення гетьманом Тарасом Федоровичем та його соратниками необхідності залу-

чення до боротьби селян і міщан різних регіонів України. Полонений С. Латиш – керівник одного з повстанських загонів, котрий з Сіверщини рухався до Т. Федоровича, зізнався, що "той же Тарас, козацький гетьман, понаписував **по всій Україні і по всій іншій Русі** (виділено нами – В. С.), щоб, хто називається, що він грецької віри, до війська Запорозького сходилися й боронилися проти ляхів".

По-друге, вперше і востаннє у першій половині XVII ст. представники вищого духовенства звернулися до запорозьких козаків із закликом стати на захист православної віри. Маємо про це дані кількох джерел. Так, десь у кінці травня – на початку червня, виконуючий обов'язки гетьмана після залишення табору повстанців під Переяславом Т. Федоровичем, А. Бут. у листі до С. Конєцпольського визнавав факт звернення до них духовних осіб зі скаргою про релігійні гоніння з боку жовнірів у Києві та в інших місцях. Як засвідчував згаданий С. Латиш, "писав до нас Борецький (відомий полеміст, письменник, київський митрополит (1620–1631 – В. С.) з Києва на Запорожжя, щоб ми усім військам рушили на ляхів, кажучи, що ляхи нам на віру наступають". Польний гетьман у своєму виступі підкреслював, що "наспіли до них (повстанців – В. С.) листи від декотрих осіб, і духовних, і світських грецької релігії, де сповіщали їх, що їх віру нищать, церкви забирають, **і просили, аби за віру стали** (виділено нами – В. С.). Ці намови роздражнили чернь і всю Україну розрухали так, що ніхто з тамошньої шляхти не був безпечним в своїм домі". Отак вперше під час козацьких виступів кінця XVI – першої третини XVII ст. органічно поєдналися три найважливіших тогочасних ідейних засади: єдності дій козаків і посполитих, їх спрямованості проти панування поляків ("ляхів") й утисків православ'я.

Потужний морально-психологічний і військово-політичний вплив на формування політичної протоеліти у наступні роки вчинили наслідки повстання. На жаль в історіографії продовжує домінувати переконання про його поразку, яке втім є помилковим. Дослідники чомусь не звертають уваги на заувагу М. Грушевського, що "козаччина від польського війська відбилася і вийшла з кампанії з почутем переваги". Аналіз існуючих джерел дає підстави стверджувати, що бої під Переяславом насправді виявилися успішнішими для повстанців, ніж для польського війська, хоча жодна зі сторін не отри-

мала явної перемоги. В останній битві 25 травня козаки-повстанці раптово атакували поляків, оволоділи шанцем, і ледь **"на волосок обозу не захопили** (виділено нами – В. С.)". Хоча жовніри з величезними втратами ("товариства дуже багато загинуло")... відбили штурм козаків, останні повертаючись, прихопили з собою й декілька польських гармат. Вночі 2 червня українці повністю знищили ворожу корогу на Правобережжі біля переправи через Дніпро до польського обозу. Ця подія й отримала з легкої руки автора "Львівського літопису", відому назву розгрому "Золотої роти", бо "тільки три чи чотири товариші та челядники втекли".

Саме успіхи повстанців і важкі втрати війська спонукали С. Конецпольського, котрий побоювався видимої поразки, поспішити до укладання угоди й піти на поступки Війську Запорозькому (їх перелічив М. Грушевський). Маємо визнання аноніма від 1 липня, що польний гетьман "учинив із ними згоду, не як було потрібно, а як **продиктував** наявний **стан речей** (виділено нами – В. С.)... Упродовж 5 тижнів тривала війна з козаками. З обох боків були затяті й билися між собою як з найбільшим ворогом, і кажуть, що **"ані у прусській кампанії, ані у московській не загинула така сила значних людей, як там, тобто лицарського стану...** (виділено нами – В. С.)". Тому небезпідставно Військо Запорозьке розглядало завершення повстання своїм здобутком (перемогою). Отож його посла до короля, як стверджував П. Белецький 26 серпня у листі до литовського великого маршалка Я.-С. Сапеги, "дуже гордо говорять, і коли їх Йм королевич у себе частував. Вони хваляться своєю хоробрістю, нападали на гетьмана [Конецпольського – М. Г.] і там всюди на бенкетах казали, що **він даремно, і по-дурному пірвався на них, погубив хороших молодців, а у нас нічого не згинуло...** (виділено нами – В. С.)".

Переконання в тому, що можна успішно воювати з поляками розкрило горизонти соціально-політичних домагань Війська Запорозького, насамперед тієї частини старшини (незалежно від приналежності до радикального чи поміркованого угруповання), котра обстоювала не тільки корпоративні (козацькі) інтереси, але й національно-конфесійні. Найяскравішою постаттю серед неї безперечно був обраний у червні 1631 р. гетьманом Іван Петрижицький – Ку-

лага, котрий, належав до грона найбільш обдарованих й освічених українських політиків кінця XVI – першої половини XVII ст. Попри свою приналежність до угруповання помірковано налаштованих старшин (як до речі й П. Сагайдачний), він спромігся не тільки знаходити порозуміння з радикально налаштованими колами старшин і козаків, але сформулювати (можливо не без допомоги близьких по "ідейному духу" соратників) ряд важливих положень, які збагатили тогочасну українську суспільно-політичну думку.

Щоправда, в його листах до польських і литовських можновладців і короля й інструкції послам на сейм упродовж вересня 1631 р. – квітня 1632 р. увага традиційно акцентувалася на обстоюванні соціальних інтересів Війська Запорозького та характеру відносин із закордонними монархами (зокрема, шведським). Так, звучали клопотання про узаконення збільшення реєстру з 6 до 8 тис. осіб й платні козакам; припинення утисків Православній церкві й "всьому народу "руському" у сповідуванні "релігії нашої старожитньої грецької" тощо. Неможливо переоцінити значимість його зусиль, спрямованих на створення Києво-Могилянського колегіуму (шляхом об'єднання Лаврської й Київської братських шкіл в один навчальний заклад) й шпиталю при ній та взяття їх під опіку і захист Війська Запорозького ("обязуем стоять и опоновать до гарул своих (себто до смерті – В. С.)").

Довідавшись про смерть Зигмунда III (20 квітня), І. Петрижицький-Кулага, за підтримки старшин і козаків, вирішив скористатися безкоролів'ям, аби домогтися політичним шляхом розв'язання ряду важливих для Війська Запорозького й українського народу проблем. Розуміючи, що без підтримки шляхти й українських, литовських та польських можновладців не домогтися відповідних ухвал сеймів. Упродовж червня-серпня звертався до них з листами, переконуючи у необхідності підтримки клопотань Війська Запорозького, в яких, а також в інструкції послам на сейм (19 червня), й сформулював наступні ідеї, що засвідчували процес трансформації частини старшин у політичну протоеліту:

- як гетьман, вперше намагався сформувати спілку з Війська Запорозького, князів і шляхти православного й протестанського віросповідань, щоб домогтися на сеймах скасування унії, легітимації

функціонування Православної Церкви й призупинення національно-релігійних утисків "руської нації";

- обґрунтував концепт урівняння соціально-політичного статусу козацтва зі шляхтою;

- вперше наполягав на потребі відмови від тактики "жебрати" й "плакати" перед Варшавою для задоволення нею прохань Війська Запорозького, а слід добиватися від новообраного короля принесення присяги на "заспокоєнні релігії, старожитньої грецької", ліквідації унії й підтвердження прав і вольностей руського народу і "наших рицарських".

- Вперше узадавив ідею необхідності відмови від визнання влади новообраного короля, якщо той обійме трон "без нашої згоди"(!) й не затвердить "прав і свобод" народу нашого й Війська Запорозького і не присягне на них. У такому випадку обґрунтував потребу зі зброєю у руках "умирати за свої права і вольності".

Проте конвокаційний сейм відхилив головніші домагання Війська Запорозького. І ця невдача, як вважає частина науковців, й стала причиною винесення гетьману та членам його посольства до Варшави смертного вироку козацькою радою 25 серпня. Це трапилося через 2 дні після листа І. Петрижицького-Кулаги до "руської шляхти", в якому закликав її підтримати Військо Запорозьке, котре засвідчувало готовність відмовитися від обов'язків вчиняти послуги Речі Посполитої у разі відмови нею задовольнити його основні вимоги. Тому висловлюємо гіпотезу, що власне така тверда й рішуча позиція гетьмана у відстоюванні, сформульованого ним "нового курсу" політики Війська Запорозького й стала причиною його страти.

Отож, упродовж 1630–1632 рр. проходить інтенсивний процес кристалізації ідей, які засвідчували факт трансформації частини старшини в українську політичну протоєліту.

ЧИ МІГ БРАТИ УЧАСТЬ ІВАН РУСЬКИЙ У БИТВІ ПРИ ПОСАДІ 1330 р.?

АНДРІЙ ФЕДУРУК
ОКСАНА ДРАГОМИРЕЦЬКА
(Чернівці)

Дослідження міжнародної історії Галицької землі першої третини XIV ст. є в усіх сенсах дуже непростим завданням. Пояснюється це чималою кількістю різноманітних "білих плям" та інформаційних лакун, якими наповнений означений часовий проміжок вітчизняної середньовічної історії, з огляду на брак необхідних звісток у писемних джерелах. Більше того, науковцям також з різних причин доводиться опускатися до рівня припущень, які іноді стосуються конкретних історичних подій, що не знаходять прямих підтверджень у наявних матеріалах, але часто бувають зумовлені певною недосказаністю в непрямих звістках про неї.

Зокрема, до таких подій належить битва при Посаді, яка відбулася 9–12 листопада 1330 р., і надалі справила неабиякий вплив на політичне життя в усьому Карпато-Дунайському регіоні. Стосовно неї є відповідні підстави говорити, що в ній брали участь не тільки самі угорці та волохи, але й окремі постаті, які були за своїм походженням, швидше за все, вихідцями з південної "Оукраины Галичскої". Мова тут йде про військового і політичного діяча на ім'я "Іван", прозваного у візантійських й угорських джерелах – "Руським", який активно себе проявив у багатьох відомих подіях в Угорщині та Болгарії в першій половині XIV ст.

На те, що Іван Руський міг бути якимось чином дотичним до вирішальної битви 1330 р. між угорським королем Карлом I Робертом Анжуйським та валаським воеводою Іванком Басарабом, вперше звернула увагу румунська дослідниця М. Голбан, провівши ґрунтовний аналіз даних з угорських королівських дипломів та "Ілюстрованої хроніки". Але вона, зробивши таку копітку роботи, зрештою так і не дала чіткої відповіді на це питання, хоча відзначила тісний зв'язок досліджуваного фігуранта з Северинським банатом, на території якого і відбулася битва при Посаді. Так само і болгарський історик Пл. Павлов, пояснив відсутність свідчень про долю

Івана Руського після розгрому болгарського війська в битві під Велбуждом (28 липня 1330 р.) тим, що "сербські автори зосереджувалися предметно на ролі володарів і акцентували всю увагу на смерті царя Михайла III Шишмана Асеня, царюванні їх сербського протеже Івана Стефана і т. д.". Як бачимо, дослідник жодним словом не згадує про нищівну поразку угорського короля, якої він зазнав пізньої осені того самого року на прикордонній з Болгарією території. Усе це зайвий раз вказує на необхідність більш детального розгляду питання, що стосується можливої причетності досліджуваної особи до гучної перемоги валаського воєводи у битві при Посаді в листопаді 1330 р.

Відомо, що перші повідомлення про Івана Руського тісно пов'язані з територією краю, де розгорнулися драматичні події військової кампанії осені 1330 р., оскільки він згадується вперше ще під 1288 р., як зять одного з представників трансильванської знаті, северинського бана – Теодора з роду Чанад. Стосовно останнього і його родини збереглося небагато відомостей у кількох угорських актах, з яких дізнаємося про їхню активну участь у воєнних діях повсталі трансильванської знаті проти короля Карла Роберта в 1316–1317 рр. Зазнавши поразки у бою під замком Мехадія, бан Теодор потрапив у полон до людей угорського короля, а досліджуваний фігурант зі своїми небагатьма прихильниками встиг урятуватися на території, підвладній видинському деспоту. Надалі Іван Руський вступає на військову службу до царів Болгарії з роду Тертерів. Але усе ж він далі, очевидно, продовжував, за припущеннями деяких сучасних болгарських дослідників, слідкувати за подіями в Северинському банаті в наступні роки. Так, Пл. Павлов зробив припущення, що відсутність згадок у візантійських історичних творах про болгарського воєначальника руського походження у 1324–1327 рр. пояснюється виконанням якихось важливих царських доручень у невідомих областях, швидше за все, десть на півночі, які абсолютно не цікавили грецьких авторів. Мабуть, його відсутність у Болгарії в цей час була пов'язана з Северинським банатом, який у 1324–1325 рр. захопив воєвода Іванко Басараб – родич нового болгарського царя Михайла III Шишмана Асеня. Тому відрядження Івана Руського до Валахії за таких обставин виглядає цілком логічно,

бо навряд чи хтось інший з царських підданих краще орієнтувався у тамтешніх політичних справах, ніж досліджуваний фігурант, в якого, крім того, на той момент при дворі вже була репутація "дуже досвідченого стратега".

Стосовно військового досвіду, то в Івана Руського на час битви при Посаді, він був досить значний, що зумовлювалось як активною участю у міжусобицях в Угорщині, так і численними війнами Болгарії з Візантією та Сербією, в яких йому неодноразово доводилося командувати царськими військами. За значні воєнні успіхи навіть вороги Михаїла III Шишмана Асеня називали його воєначальника руського походження "прославленим мужем". Звичайно, важко однозначно сказати чим саме досліджувана персона допомогла у військовому плані валаському воєводі, оскільки жодне писемне джерело не містить прямих вказівок про його участь в битві проти угорського короля в листопаді 1330 р. Проте, є окремі моменти в цій осінній військовій кампанії, які дають можливість зробити припущення, що Іван Руський усе ж був певним чином причетний до її підготовки і перебігу. Адже відразу після розгрому під Велбуждом він разом зі своїм майбутнім покровителем Іваном Александром Асенем – племінником загиблого у битві з сербами царя Михаїла III Шишмана Асеня, були змушені тікати до воєводи Іванка Басараба, де вони обоє потрапляють в умови, коли Валахія зазнає несподіваного воєнного нападу з боку Карла I Роберта Анжуйського.

Угорський король, скориставшись з ослаблення Болгарії, на чолі великого війська, яке налічувало 30 тис. осіб, вторгся у Северинський банат з метою приєднати до своїх володінь не тільки цю область, але й позбавити валаського воєводу влади загалом. Останній, не маючи достатньо своїх військових сил і якоїсь надійної зовнішньої підтримки, запропонував Карлу Роберту мир, обіцяючи заплатити йому значні репарації в розмірі 7000 срібних марок, відмовитися від Северинського банату, відправити одного з синів як заручника до королівського двору і платити щорічну данину. Однак усі ці пропозиції, незважаючи на поради наближених осіб, угорський король відхилив. І от в цей дуже скрутний для Іванка Басараба момент, очевидно, й проявилися військові організаторські здібності Івана Руського, який, напевно, бо однозначно стверджувати без не-

обхідних підтверджень усе ж складно, порадив валаському воєводі зібрати "всенародне" військо подібно до того, як це робили іноді на території південної "Оукраины Галичської". Тобто, за принципом, який чудово ілюструє відоме повідомлення, датоване першою половиною XIII ст., з Галицько-Волинського літопису, коли за крайньої необхідності руський князь, "собравъ землю Галичкою ... от Боброки доже и до ріки Оушиці и Проута", надалі "в силі тяжьсці" вів активну збройну боротьбу проти ворога. Як добре показано на мініатюрах "Ілюстрованої хроніки", присвячених битві при Посаді, а також в "Хроніці землі Прусської" Петера з Дусбурга, який чітко вказував, що воєвода Іванко Басараб зібрав "всенародне" військо, котре в своїй переважній більшості складалося з "простих селян". І ці валаські військові сили, що налічували біля 10 тис. осіб, в днях 9–11 листопада 1330 р. в горах, у місцевості, яке називалося "Посада", завдали нищівної поразки значно переважаючому за якістю і чисельністю королівському війську. Загнана у вузькі скелясті ущелини в горах важка і легка угорська кіннота не мала ніяких шансів на порятунок. Король, "побувавши на краю смерті", чудом зумів якось утекти, переодягнувшись в одяг загиблого в битві з волохами одного зі своїх придворних. Хто саме з боку валаського воєводи керував операцією зі знищення військових сил Карла I Роберта Анжуйського, залишається невідомо. Румунська історіографія вважає, що валаським військом командував сам Іванко Басараб, але жодне відоме писемне джерело цього факту не підтверджує. Отже, можна тільки гіпотетично припускати, що Іван Руський, зважаючи на його військовий досвід, усе ж міг якимось чином бути причетним до безпосередньої реалізації плану розгрому угорського війська при Посаді.

Ще одним непрямим свідченням того, що досліджуваний фігурант міг брати участь в битві проти угорського короля в листопаді 1330 р. є те, що він ранньою весною наступного року вирушив зі значним валаським військом до Болгарії, здійснив там державний переворот і посадив на царський престол Івана Александра. Зрозуміло, що такі важливі політичні зміни не змогли б відбутися, якби воєводі Іванку Басарабу не вдалося перед тим здобути переконливої військової перемоги над Карлом Робертом, яка отримала чималий резонанс в різних державах середньовічної Європи.

ВИГОДА/ЗАГРОЗА ПОСИЛЕННЯ МІЛІТАРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО У СПРИЙНЯТТІ ВЛАДНИХ КІЛ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1560-ті – початок 1590 рр.)

ОЛЕКСАНДР ЮГА
(Кам'янець-Подільський)

Ще до укладення Люблінської унії козацтво постійно перебувало в полі зору правлячих верхівок Великого князівства Литовського і Корони Польської, представники яких намагалися "стримати козачину в тісних рамках". Йшлося про те, що неодноразові козацькі "зачіпки" татар ускладнювали військово-політичні відносини Литви й Корони з Кримським ханством і Туреччиною, що було вкрай небажаним для них, а тому прикордонні старости отримували накази стежити за тим, щоб козаки не здійснювали нападів на турецькі й татарські улуси ("гамувати всякими способами козаків").

Занепокоєння козацькими нападами на "підданих царя турецького" простежуються в універсалах польського короля Сигізмунда II Августа. Так, в одному з них від 20 листопада 1568 р. до козаків король зазначав, що "нападаючи на їх улуси і кочовища, великі шкоди їм чините, а тим кордони держав наших від неприятели в небезпеку приводите", а тому наказував, щоб "тим свавільством своїм державі нашій безпеки не чинили". Водночас запевняв, що "всюди при замках наших знайдеться вам служба, за яку кожен з вас отримає від нас жалування".

Нікуди не зникла козацька проблема і після укладення у 1569 р. Люблінської унії та утворення Речі Посполитої, коли більшість українських земель (Волинь, Підляшшя, Брацлавщина, Київщина) відійшли від Великого князівства Литовського до Корони Польської, адже перед її правлячою верхівкою знову постала необхідність розробки відповідної політики щодо козацтва. Як відомо, першим за цю справу взявся король Сигізмунд II Август, який у 1572 р. вивів козацтво, котре перебувало на королівській службі (300 осіб), з-під юрисдикції місцевих урядників і підпорядкував безпосередньо великому коронному гетьману Є. Язловецькому, створивши категорію

реєстрового козацтва. Далі справу продовжив польський король С. Баторій, за якого кількість реєстровиків зростає до 600 осіб. Водночас, нового короля, як і його попередника, турбувало те, що козаки, здійснюючи самовільні походи, ставили під загрозу укладені попередньо мирні договори між Річчю Посполитою й Османською імперією, через що "нас і Корону до небезпеки приводять". Тому в універсалі до козаків від 27 липня 1578 р. король наголошував, що у випадку непокори і продовження здійснення самовільних походів, "мусіли б ми до того прийти, що вас мали б за ворогів Корони".

Згідно королівського універсалу від 16 вересня 1578 р. реєстровики повинні були слухняно виконувати розпорядження призначеного черкаського старости і "воювати за потребою нашою і коронною, де їм накаже". Крім цього, зобов'язані були "тих усіх, про яких знали, що ті хотіли вчинити те (самовільні походи – О. Ю.), стримувати, ловити і як ворогів наших і коронних бити". У випадку виконання визначених королем вимог, реєстровики мали отримувати визначену платню, також їм гарантувалося дотримання отриманих від попереднього короля "прав і вольностей". Крім того, ті, хто б продемонстрував мужність на королівській службі і вчинили "значні послуги" Речі Посполитій, мали бути на особливому рахунку в королівстві як "заслужені люди".

Як засвідчує аналіз джерел, причиною таких кроків королів була потреба у використанні козацтва у справі захисту південно-східного кордону Речі Посполитої та здійснення воєнних кампаній проти сусідніх держав. Як зазначав автор першої дисертації про козаків (1684 р.), німецький дослідник Й. Мюллер, "... з самого початку польські королі бачили в козаках противагу туркам і, оскільки козаки підлягали королю, то останні (королі) закликали їх до зброї і затримували на своїй службі дарами і звільненням від повинностей". За словами М. Грушевського, "сі вищі організовані форми дає козащині правительство в інтересі воєнно-поліційним". На думку С. Плохія, особливості політичної організації Речі Посполитої та відносна слабкість її військової машини були важливими факторами перетворення українського козацтва на найдинамічнішу силу "великого кордону".

Одним з наслідків козацької політики обох зазначених королів стала активізація реєстровиків у контексті збереження за собою отриманих за військову службу прав та привілеїв. Як зазначає Т. Чухліб, уже в другій половині XVI ст. козацька старшина "здійснює спробу конституювати своє утворення ("Військо Запорозьке") як організацію "рицарського люду", що перебуває на військовій службі у польського короля". За словами М. Грушевського, "за останні десятиліття козачина неустанно зростала чисельно ..., її проводирі почули себе здатними до чогось ліпшого, ніж сповняти поручення пограничних старост, і все більше вибивалися з їх впливів та поступали самостійно".

І справді, королівські заходи в контексті спроб "опанувати козачину" мали надзвичайно вагомі результати для процесу еволюції козацтва як певної суспільної верстви і як певної політичної сили. Як писав М. Грушевський, "для українського життя вже насиченого козацьким елементом вони послужили тими імпульсами, які дали привід до кристалізації козацького елементу в певних суспільних і державно-правних формах, до усвідомлення сього державно-правного значіння і з тим до незмірно сильного дальшого розвою козачини й розросту її та її сил".

Проте, у Варшаві в контексті козацької політики не враховували реалій, які склалися, а відтак вона відзначалася суперечністю, яка проявлялася у тому, що мобілізуючи козацтво на війну, уряд спочатку доводив чисельність козацьких контингентів до максимуму, а вже після завершення війни, відпускаючи їх "на зелену пашу" і тим самим підштовхуючи до організації задля виживання самовільних походів, вдавався до суворих заходів проти козацтва. Щось подібне було після завершення війни Речі Посполитої з Московією 1577–1582 рр. Зокрема, великий коронний гетьман Ян Замойський в універсалі від 20 січня 1582 р. до козацьких ротмістрів повідомляючи про укладення мирного договору між обома державами, суворо забороняв здійснювати походи на московські землі – "аби те остаточно припинили, бо будете покарані на горло".

Підтвердженням неоднозначного ставлення урядовців Речі Посполитої до зростання військового потенціалу козацтва були дебати з цього питання під час засідань сейму 1590 р., який проходив в умо-

вах загрози наближення війни з Османською імперією. З одного боку, козаків звинувачували у тому, що саме вони свавільними походами "зацепили турка і стягнули всю ту грозу" на Річ Посполиту, а з іншої – урядовці "мусіли цінити їх як добре, дешеве і на кожную хвилю готове військо". В результаті дискусій учасники сейму зійшлися у тому, що "треба, щоб були (козаки), але щоб тримати їх в порядку". Пропонувалося вжити негайних заходів з розбудови оборонних замків, розташування козаків на пограниччю з татарами та платити їм за виконання оборонних функцій. Як зазначав М. Грушевський, прийнявши такі рішення, сейм, зважаючи на потенційну турецьку небезпеку, доручив уряду мобілізувати на воєнну службу якнайбільше козаків, "щоб потім пробувати їх задавити тими репресіями".

25 червня 1591 р. було видано універсал короля Сигізмунда III снітинському старості М. Язловецькому та поручникові козаків Я. Оришовському, яким доручалося набрати на королівську службу тисячу осіб з визначеною платнею – "для стримування українського свавільства і дотримання примирення з сусідніми державами ... доти, допоки щось інше від нас і Речі Посполитої про те не буде вирішено". Водночас, король наголошував, щоб вони не чинили жодної шкоди "в сусідніх державах і наших в людях, речах, маєтностях ... жодним способом" і щоб не наважувалися "кордони переходити і воювати за кордоном без відомості і наказу нашого... і всім іншим те забороняли, які б на Низ або в козацтво йти хотіли, безпеку своїх кордонів і землі охороняли і про ворогів з певністю повідомляли...". Через місяць, 25 липня, було видано черговий королівський універсал ("Ординація низових козаків"), в якому знову йшлося про набір на військову службу однієї тисячі осіб "для погамування українського свавільства", дотримання мирних угод з сусідніми державами – "ані самим не допускати зачіпок, ані іншим не дозволяти".

Суперечності козацької політики Варшави та ігнорування попередньо наданих обіцянок в контексті збереження прав і вольностей, виплати коштів призвели до загострення козацької проблеми на початку 1590-х рр. Вже в серпні 1591 р. гетьман Війська Запорозького К. Косинський в листі до реєстрових козаків пишучи про затримку коштів, закликав "не чекаючи нічого" прибувати до нього,

оскільки "мусимо про себе подумати". У листі до Сигізмунда III від 25 вересня 1592 р. К. Косинський чітко перерахував причини невдоволення козацтва, наголошуючи, що на попередні звернення до короля і повідомлення про "великі недостатки" жодної відповіді так і не отримали. Також звертався з вимогою виплати "нашої заслуженої платні" і скаржився на дії старост. Просив короля "і друге вухо своє прихилити для вислуховування нас, найменших підданих і слуг своїх, слухняних і вірних, щоб ми більше від й. м. пана воеводи київського і й. м. пана воеводи волинського кривди жодної у володіннях їх милостей і в добрах в. к. м., н. м. п., не мали".

Отже, сприйняття правлячою верхівкою Речі Посполитої мілітарного потенціалу Війська Запорозького відзначалося неоднозначністю і суперечністю: з одного боку він становив вигоду в контексті залучення за необхідності козацького війська до війн з іншими державами й використання його як інструменту для "погамування українського свавільства", а з іншої – загрозу в контексті зростання не лише військової сили Війська Запорозького, але й політичної свідомості козацтва. Адже це призводило до зростання самостійності Війська Запорозького, зокрема в питаннях здійснення "самовільних походів", що призводило до напруги у відносинах Речі Посполитої насамперед з Кримським ханством і Туреччиною.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Атаманенко Віктор – кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)

Безпалько Владислав – науковий співробітник, Національний музей історії України (Київ, Україна)

Блануца Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Блідарі Максим – аспірант Молдовського державного університету (Кишинів, Молдова)

Вальонене Оксана – доктор історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії Литви (Вільнюс, Литва)

Ващук Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Газін Володимир – доктор історичних наук, професор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Гурбик Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Дандара Віорел – аспірант Молдовського державного університету (Кишинів, Молдова)

Драгомирецька Оксана – завідувач відділу археології, історії середніх віків та нової історії краю Чернівецького обласного краєзнавчого музею

Жеребцова Лариса – кандидат історичних наук, незалежний дослідник (Варшава, Польща)

Калуцький Сергій – кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)

Констанінов Валентин – доктор габілітований, професор, Інститут історії Молдовського державного університету (Кишинів, Молдова)

Кулаковський Петро – доктор історичних наук, професор, Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)

Станіславський В'ячеслав – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Степанков Валерій – доктор історичних наук, професор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Степанков Віталій – кандидат історичних наук, старший викладач, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Федорук Андрій – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології, історії середніх віків та нової історії краю Чернівецького обласного краєзнавчого музею (Чернівці, Україна)

Юга Олександр – кандидат історичних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

ЗМІСТ

Оргкомітет конференції	3
Програма	4
Атаманенко Віктор (Острог)	
<i>"Острозькі" героїко-епічні твори кінця XVI ст.</i>	<i>7</i>
Безпалько Владислав (Київ)	
<i>Монетно-лічильне найменування "шаг" у XVI–XVII ст.: шлях між імперіями та війнами до "української лічби"</i>	<i>11</i>
Блануца Андрій (Київ)	
<i>Дипломатична кореспонденція під час московсько-литовської війни 1487–1494 рр.</i>	<i>13</i>
Вальонене Оксана (Вільнюс)	
<i>Топографія і просторовий розвиток замків Вільнюса в XIII–XVIII ст.</i>	<i>16</i>
Ващук Дмитро (Київ)	
<i>Дві війни – одна історія (до початку московсько- українських воєн 1500–1503 рр. та 2014–2024 (?) рр.)</i>	<i>18</i>
Газін Володимир (Кам'янець-Подільський)	
<i>Як бити москалів: інструкція з XVII ст. від Юрія Немирича</i>	<i>22</i>
Гурбик Андрій (Київ)	
<i>Війна і соціум в трактаті Юрія Немирича про московську війну "Discursus de bello Moscovitico anno 1632"</i>	<i>27</i>
Жеребцова Лариса (Варшава)	
<i>Функції скарбних писарів у Великому князівстві Литовському</i>	<i>31</i>
Калуцький Сергій (Кам'янець-Подільський)	
<i>Концепція степового фронтиру: методологія мілітарно-історичних досліджень в українській історіографії</i>	<i>33</i>
Константінов Валентин, Блідарі Максим (Кишинів)	
<i>Князівський суд і військові прерогативи членів князівської ради за правління Стефана Великого (1457–1504)</i>	<i>39</i>

Константинов Валентин, Дандара Віорел (Кишинів)	
<i>Великий логофет – політик і полководець середньовічної Молдови</i>	41
Кулаковський Петро (Острог)	
<i>Лівобережні козацькі полки напередодні та під час Смоленської війни (1632–1634 рр.)</i>	43
Станіславський В'ячеслав (Київ)	
<i>Відомості з Бендер про захоплення Поділля Семеном Палієм та їх контекст</i>	47
Степанков Валерій (Кам'янець-Подільський)	
<i>Роль воєнних дій 1648 року в процесі зародження української державної ідеї</i>	49
Степанков Віталій (Кам'янець-Подільський)	
<i>Вплив повстання 1630 року на трансформацію козацької старшини у політичну протоєліту України (1630–1632 рр.)</i>	55
Федорук Андрій, Драгомирецька Оксана (Чернівці)	
<i>Чи міг брати участь Іван Руський у битві при Посаді 1330 р.?</i>	61
Юга Олександр (Кам'янець-Подільський)	
<i>Вигода/загроза посилення мілітарного потенціалу Війська Запорозького у сприйнятті владних кіл Речі Посполитої (1560-ті – початок 1590 рр.)</i>	65
Відомості про авторів	70

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

III Міжнародна наукова конференція

ВІЙНА І СОЦІУМ

у середньовічній та ранньомодерній
історії Центрально-Східної Європи

ПРОГРАМА ТА ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

м. Кам'янець-Подільський

15 листопада 2024 р.

Підписано до друку 13.01.2025 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 4,0. Обл.-вид. арк. 4,2.

Наклад 300 прим. Зам. 04.2025 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.